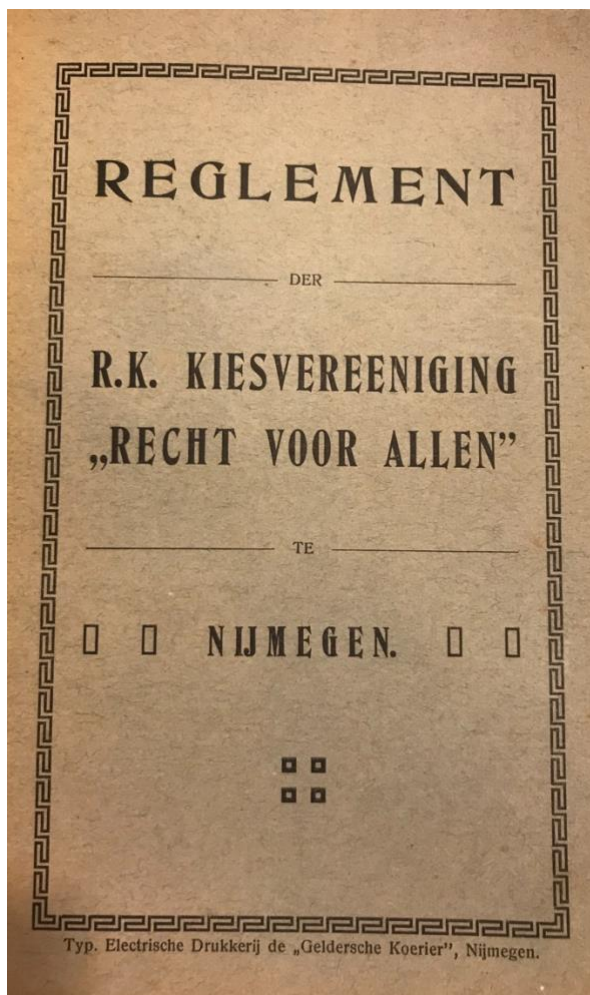


De transformatie van 'Recht voor Allen'

Een studie naar de electorale cultuur van de Nijmeegse rooms-katholieke kiesvereniging

tussen 1896 en 1917



Bron: 'Regionaal Archief Nijmegen, Kiesvereniging "Recht voor Allen" (584), inv.nr.1, 'Reglementen van de R.K. Kiesvereniging 'Recht voor Allen'.

Masterscriptie Politiek en Parlement

Wouter van der Laan

S4600185

15 maart 2022

13.745 woorden

Radboud Universiteit



Inhoudsopgave

Inleiding en Status Quaestionis	3
<i>De casusselectie, het bronmateriaal en de methode.....</i>	<i>9</i>
Hoofdstuk 1: De ontwikkeling van verkiezingen in Nederland en Nijmegen.....	13
<i>De gemeenteraad, het electoraat en kiesverenigingen in Nijmegen</i>	<i>15</i>
<i>Tussenbalans.....</i>	<i>21</i>
Hoofdstuk 2: De verslaglegging ten aanzien van Recht voor Allen door kranten rondom gemeenteraadsverkiezingen	23
<i>De gemeenteraadsverkiezingen van 1899.....</i>	<i>24</i>
<i>De gemeenteraadsverkiezingen van 1901.....</i>	<i>26</i>
<i>De gemeenteraadsverkiezingen van 1905.....</i>	<i>28</i>
<i>De gemeenteraadsverkiezingen van 1909.....</i>	<i>29</i>
<i>De gemeenteraadsverkiezingen van 1913.....</i>	<i>31</i>
<i>De gemeenteraadsverkiezingen van 1915.....</i>	<i>33</i>
<i>Tussenbalans.....</i>	<i>35</i>
Hoofdstuk 3. Hoe Recht voor Allen in contact kwam met de kiezer	38
<i>Vergaderingen</i>	<i>38</i>
<i>Strooibiljetten.....</i>	<i>42</i>
<i>Advertenties.....</i>	<i>43</i>
<i>Tussenbalans.....</i>	<i>45</i>
Conclusie	46
Bronnenlijst	49
<i>Primaire bronnen</i>	<i>49</i>
<i>Secundaire bronnen</i>	<i>49</i>
<i>Websites.....</i>	<i>50</i>

Inleiding en Status Quaestionis

Deze week kunnen de Nijmegenaren weer stemmen voor de gemeenteraadsverkiezingen. Op veertien verschillende partijen kunnen zij hun stem uitbrengen. Bij de verkiezingen van 2018 kwam rood als winnaar uit de verkiezingen. Destijds behaalden de links georiënteerde politieke partijen GroenLinks, PvdA en SP samen 19 zetels van de 39 in totaal. Voor het CDA was het beeld minder rooskleurig, want de traditionele katholieke partij behaalde twee zetels.¹ Al decennialang kiest Nijmegen rood. Deze ontwikkeling startte in de jaren zestig met de ontzuiling van de samenleving. Begin twintigste eeuw, toen kiesverenigingen het lokale bestuur nog vormgaven, koos men in Nijmegen echter voor rooms in plaats van rood.

In de Kieswet van 1850, die voortkwam uit de Grondwet van 1848, werd de vrijheid van vereniging opgenomen. Dit was het startsignaal voor de snelle opkomst van kiesverenigingen in de tweede helft van de negentiende eeuw. Een kiesvereniging was een lokaal of regionaal initiatief dat tot doel had om mensen voor te dragen als volksvertegenwoordiger voor de gemeenteraad, de Provinciale Staten of de Tweede Kamer. Kort voor een verkiezing kwam een handvol notabelen van een kiesvereniging bijeen om te beraadslagen over kandidaten.² Vervolgens werden kandidaten aanbevolen aan de lokale medekiezers, vaak via advertenties. Daarnaast zorgde de kiesvereniging ervoor dat de lokale kiezers wisten welke notabele was gekozen om hen te vertegenwoordigen.³ Zodoende vervulden kiesverenigingen een cruciale rol in het politieke speelveld.

In dit onderzoek zal de Nijmeegse kiesvereniging “Recht voor Allen” onderzocht worden aan de hand van het concept electorale cultuur. Historici Ron de Jong en Jasper Loots hebben het begrip electorale cultuur ontwikkeld en beschreven in een boek over de electorale cultuur in Gelderland tussen 1888 en 1940. Het begrip duiden zij als volgt: “Electorale cultuur behelst de vormgeving van het contact tussen de ‘politiek’ en de kiezers. Tot de ‘politiek’ behoorden politici, partijactivisten, verkiezingsagenten, kiesverenigingen en partijkranten.”⁴ Deze vormgeving was een belangrijke factor die invloed uitoefende op de politieke oriëntatie

¹ Huis van de Nijmeegse geschiedenis, https://www.huisvandenijmeegsegeschiedenis.nl/info/Gemeenteraadsverkiezingen_2018 (geraadpleegd op 12 maart 2022).

² R. de Jong, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit. Verkiezingen voor de Tweede Kamer 1848-1887* (Hilversum 1999) 74, 75.

³ Ibidem, 74, 75.

⁴ R. Jong, *Electorale cultuur en politieke oriëntatie. Verkiezingen in Gelderland 1888-1940* (Hilversum 2005) 9-10.

en het stemgedrag van kiezers. In lijn met het concept electorale cultuur stelt dit onderzoek de vormgeving van het contact tussen een Nijmeegse kiesvereniging en haar kiezers centraal. De totstandkoming van de casusselectie komt verderop in dit hoofdstuk naar voren.

Over politiek en verkiezingen in de negentiende en begin twintigste eeuw is de afgelopen dertig jaar veel geschreven. In het gewichtige werk “Actieve burgers. Nederlanders en hun politieke partijen 1870-1918” analyseerde historicus Gert van Klinken hoe de kiesrechtuitbreiding, partijvorming en electorale mobilisatie zich ontwikkelden tussen 1870-1918.⁵ Het betreft een gedetailleerd werk waarin de vier politieke hoofdstromingen op nationaal niveau werden besproken.⁶ Hij stelde dat Nederlandse politieke partijen niet geïnteresseerd waren in het aantrekken van maximale aantallen kiezers. De partijen hadden duidelijk voor ogen welke kiezers zij wilden bereiken. Kiezers die niet aan het profiel voldeden, werden genegeerd. De werking van lokale kiesverenigingen kwam slechts zijdelings aan bod in het werk van Van Klinken.

De Nederlandse historicus Ron de Jong behandelde verkiezingen en kiesverenigingen grondiger in meerdere werken. Zo besprak hij in “Van standspolitiek naar partijloyaliteit. Verkiezingen voor de Tweede Kamer 1848-1887” onder meer de opkomst van kiesverenigingen tot 1887 op een nationaal niveau.⁷ Daarnaast publiceerde hij in 2005 een werk waarin het handelen van kiesverenigingen uitvoeriger aan bod komt. Hierin onderzocht hij de verkiezingscampagnes in de periode 1909-1925.⁸ Dit deed hij aan de hand van Tweede Kamerverkiezingen, notulen van openbare vergaderingen en volkstellingen. Een opvallende bevinding was dat het districtenstelsel een regionaal bepaalde electorale cultuur bevorderde, terwijl de invoering van de evenredige vertegenwoordiging zorgde voor een meer nationale electorale cultuur.

De Jong ging in 2005 nog dieper in op de electorale cultuur tussen 1888 en 1917. Centraal stond de vraag of politieke partijen naar maximalisatie van de kiezers streefden

⁵ G. van Klinken, *Actieve burgers. Nederlanders en hun politieke partijen 1870-1918* (Amsterdam 2003) 27-29.

⁶ De vier politieke hoofdstromingen waren destijds het katholicisme, het liberalisme, het socialisme en het anti-revolutionairisme.

⁷ Jong, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit*, 73-77.

⁸ R. de Jong, ‘Van diversiteit naar eenvormigheid. Verkiezingscampagnes onder het absolute meerderheidsstelsel en het stelsel van evenredige vertegenwoordiging. 1909-1925’ in Anne Bos, Ron de Jong en Jasper Loots, *Een sprong in het duister. De overgang van het absolute meerderheidsstelsel naar het stelsel van evenredige vertegenwoordiging in 1918* (Den Haag 2005) 64-75.

tussen 1888 en 1917.⁹ Enerzijds toonde De Jong aan dat de katholieken dit streven niet hadden. Zij werven geen kiezers buiten hun eigen kiezerskring. Hun verkiezingscampagne richtte zich uitsluitend op katholieken. Anderzijds constateerde de historicus, in tegenstelling tot Van Klinken, dat de antirevolutionairen, de liberalen en de sociaaldemocraten wel streefden naar maximalisatie. Deze groepen probeerden zoveel mogelijk kiezers buiten hun directe doelgroep te werven. De oorzaak hiervoor was dat er destijds een relatief grote groep kiezers zonder partijloyaliteit bestond.¹⁰ In sommige districten werd nauwelijks campagne gevoerd en stond de uitslag al vast, terwijl in andere districten zeker sprake was van een dynamische electorale cultuur. Zodoende concludeerde De Jong, aan de hand van verkiezingsuitslagen en verkiezingscampagnes, dat er geen sprake was van een uniforme electorale cultuur tussen 1888 en 1917.¹¹

Het meer recente werk dat De Jong samen met historicus Mart Rutjes schreef in 2015, ging in op de politieke vertegenwoordiging en electorale wanpraktijken in Nederland in de periode 1795-1917. Zij stelden dat een traditionele visie van onderzoek naar vertegenwoordiging in verkiezingen niet meer volstond.¹² Hiermee zetten zij zich af tegen de tot dan toe verschenen politiek-historische werken, die voornamelijk betrekking hadden op Tweede Kamerverkiezingen. Zij pleitten onder meer om opvattingen over leiderschap, de aard en het doel van politiek en de relatie tussen kiezer en gekozenen te analyseren in de kaders van de destijdse politiek, in plaats van met een hedendaagse blik.¹³ Historicus Harm Kaal sloot zich in hetzelfde jaar aan bij De Jong en Rutjes. Hij riep op tot een verdere reflectie op de natuur van cliëntelisme in Nederland, aan de hand van verdiepend onderzoek naar de directe interactie tussen kiezer en gekozenen.¹⁴

Op nationaal niveau zijn er dus reeds een aantal gewichtige werken verschenen over politiek, electorale cultuur en kiesverenigingen. De Jong bezag twee politieke stijlen naast elkaar bestaan tussen 1880 en 1920: Een enthousiasmerende stijl met een focus op partijloyaliteit op basis van emoties en belangen en een oudere stijl waarin afstand en

⁹ R. de Jong, 'Verkiezingen in Nederland 1888 – 1917. Een strijd om de kiezers of rituele volkstellingen?' in: *De Negentiende Eeuw* 29 (2005) 115-133.

¹⁰ Ibidem, 115-133.

¹¹ Ibidem, 130-133.

¹² R. de Jong en M. Rutjes, *Slecht gekozen. Politieke vertegenwoordiging en electorale wanpraktijken in Nederland, 1795-1917* (2015) 579-598.

¹³ Ibidem, 579-598.

¹⁴ H. Kaal, 'Politics of place: political representation and the culture of electioneering in the Netherlands, c.1848–1980s' in: *European review of history: Revue européenne d'histoire* 23:3 (2015) 486-495.

onafhankelijkheid ten opzichte van de kiezers centraal stonden.¹⁵ Ook waren er een aantal regionale casestudies. Zo stonden de Gelderse casussen Arnhem, Doetinchem en Tiel centraal in het onderzoek “Electoraal cultuur en politieke oriëntatie. Verkiezingen in Gelderland 1888-1940” van De Jong. Hij analyseerde de ontwikkelingen in de electorale cultuur en de politieke oriëntatie van de kiezers aan de hand van de verkiezingen voor de Tweede Kamer.¹⁶ Verder maakte De Jong gebruik van krantenartikelen om de ontwikkeling van de electorale cultuur uitvoerig te beschrijven. Echter, verkiezingen voor de gemeenteraad werden niet betrokken in zijn onderzoek, wegens het veelal ontbreken van relevant bronnenmateriaal. Daarnaast bleef de Gelderse casus Nijmegen onbesproken, destijds na Arnhem de grootste stad van Gelderland.

In de lokale historiografie zijn meerdere werken verschenen over kiesverenigingen in Nijmegen. Negentiende-eeuws Nijmegen kende een duidelijke tegenstelling tussen de protestantse elite en de opkomende katholieke middenklasse. De protestante elite werd vertegenwoordigd door de kiesvereniging “Eensgezindheid” en de katholieke middenklasse door “Regt en Billijkheid voor Allen”, later Recht voor Allen.¹⁷

Historicus Petrus Maas besteedde in zijn proefschrift in 1974 enige aandacht aan de opkomst en rol van Nijmeegse kiesverenigingen in de gemeentepolitiek. Hij beschreef hoe de sociaaldemocratische gemeentepolitiek zich ontwikkelde in Nijmegen in de periode 1884 tot 1927.¹⁸ Maas ging voornamelijk in op de rol van de katholieke kiesvereniging Recht voor Allen in de gemeentepolitiek vanaf 1911, omdat de dominante groep katholieken de vestiging van de sociaaldemocraten in Nijmegen probeerde tegen te gaan. Twintig jaar later, in 1994, deed historicus Leon Gruppelaar ook onderzoek naar de Nijmeegse gemeentepolitiek. De opkomst en rol van het katholieke volksdeel stond hierin centraal. Evenals Maas constateerde Gruppelaar een sterke katholieke vertegenwoordiging in de Nijmeegse gemeenteraad begin twintigste eeuw. Zo zag hij in Recht voor Allen een partij van het establishment, waarin de liberaal-katholieke elite het katholieke volksdeel vertegenwoordigde.¹⁹

¹⁵ Jong, *Electoraal cultuur*, 27.

¹⁶ Ibidem, 9-45.

¹⁷ Brabers (red.), *Nijmegen. Geschiedenis van de oudste stad van Nederland. Negentiende en twintigste eeuw* (Wormer 2005) 236-240.

¹⁸ P.F. Maas, *Sociaal-Democratische Gemeentepolitiek in Katholiek Nijmegen 1894-1927* (Nijmegen 1974) 104-155.

¹⁹ L. Gruppelaar, *Lokaal bestuur en gemeentelijke overheid te Nijmegen 1851-1919* (Nijmegen 1994) 12-27.

In het derde deel van de meest recente Nijmeegse stadsgeschiedenis, onder redactie van historicus Jan Brabers, besprak Brabers de geschiedenis van kiesvereniging Recht voor Allen uitvoeriger. Hij beschreef de snelle en succesvolle ontwikkeling van Recht voor Allen tot dominante actor in het Nijmeegse politieke speelveld aan de hand van uitslagen van gemeenteraadsverkiezingen.²⁰ Tevens constateerde Brabers, evenals Maas, een opkomende strijd tussen de katholieken en sociaaldemocraten vanaf 1911. Brabers onderzocht deze stembusstrijd in verkiezingsjaren vanaf 1911 en concludeerde dat de positie van de sociaaldemocraten in Nijmegen steeds sterker werd. Dit was mede te danken aan de katholieke arbeiders die niet meer de moeite namen om te stemmen.²¹

Maas en Brabers schonken voornamelijk aandacht aan verkiezingsuitslagen in hun onderzoeken. De lokale historiografie over Nijmeegse kiesverenigingen staat derhalve in lijn met de traditionele visie van onderzoek naar vertegenwoordiging tijdens verkiezingen, waar De Jong en Rutjes reeds over spraken. De electorale cultuur en de verkiezingscampagnes van de Nijmeegse katholieke kiesverenigingen bleven echter onderbelicht.

Zodoende staat in deze studie een katholieke kiesvereniging in Nijmegen in de periode 1896 – 1917 centraal: Recht voor Allen. In de reeds besproken studies was zichtbaar dat er al een historiografie bestond over kiesverenigingen, katholieken en de politieke ontwikkelingen hieromtrent. In de behandelde studies lag de aandacht voornamelijk op de institutionele vormgeving en de vertegenwoordiging bij verkiezingen. Minder aandacht was er voor verkiezingscampagnes en de electorale stijl van kiesverenigingen. Verder miste in de Nijmeegse geschiedschrijving het regionaal perspectief gericht op hoe Recht voor Allen kiezers poogde te beïnvloeden en te strikken. In het onderzoek over Recht voor Allen ontbreekt aandacht voor de partijcultuur, de manier waarop politiek werd bedreven en hoe verkiezingscampagnes werden georganiseerd. Naast onderzoek naar vertegenwoordiging van de kiesvereniging, is het ook van belang om na te gaan wat Recht voor Allen betekende voor de kiezers.²² Hierom probeert deze studie een bijdrage te leveren aan de historiografie van de electorale cultuur in Nederland begin twintigste eeuw door in te gaan op de electorale stijl en de verkiezingscampagnes van Recht voor Allen vanuit een regionaal perspectief.

²⁰ Brabers, *Nijmegen*, 236-240.

²¹ *Ibidem*, 236-240.

²² Jong, *Electoral cultuur*, 27.

De kiesvereniging zal onderzocht worden aan de hand van het reeds besproken concept electorale cultuur van historici De Jong en Loots.²³ Zij hielden in hun onderzoek naar de electorale cultuur en politieke oriëntatie in Gelderland een brede opvatting aan van het concept electorale cultuur. Dit maakt het concept uiterst bruikbaar voor onderzoek, want deze benadering legt de nadruk nog meer op de toenmalige mogelijkheden en beperkingen.²⁴ Binnen het concept richt dit onderzoek zich dus op het contact tussen de kiesvereniging Recht voor Allen en de kiezers.

Aan de hand van krantenartikelen uit het Regionaal Archief Nijmegen over de kiesvereniging Recht voor Allen biedt dit onderzoek een breder inzicht over kiesverenigingen en haar kiezers in Nijmegen. Daarnaast worden verschillende primaire bronnen geanalyseerd om tot een gedetailleerde beschrijving te komen van de electorale cultuur van de katholieke kiesvereniging. Zodoende staat de volgende vraag centraal: *Hoe ontwikkelde de electorale cultuur van de Nijmeegse rooms-katholieke kiesvereniging Recht voor Allen in de periode 1896 - 1917?*

Om de onderzoeksvraag te kunnen beantwoorden, dient eerst gekeken te worden naar de ontwikkeling van verkiezingen en de electorale cultuur op nationaal en lokaal niveau. In hoofdstuk 1 komt deze ontwikkeling centraal te staan en zal er aandacht zijn voor verschillende kiesrechtuitbreidingen, de inrichting van lokale verkiezingen, de Nijmeegse electorale situatie en de positie die Recht voor Allen innam. In hoofdstuk 2 volgt een kwalitatieve inhoudsanalyse van de krantenberichtgeving ten aanzien van Recht voor Allen tijdens de periodieke gemeenteraadsverkiezingen in 1899, 1901, 1905, 1909, 1913 en 1915. Hier ligt de nadruk op hoe verkiezingscampagnes werden vormgegeven, de communicatie met de kiezer en de houding van Recht voor Allen ten aanzien van de kiezer. Op deze manier zullen continuïteiten en veranderingen zichtbaar worden in de electorale cultuur van de kiesvereniging. Om een meer volledig beeld te krijgen van de verkiezingsactiviteiten die Recht voor Allen, ook buiten verkiezingstijd om, verrichte om in contact te komen met de kiezer, zal in hoofdstuk 3 de vormgeving van verschillende activiteiten aan bod komen. De nadruk zal liggen op de inrichting van de activiteiten, de communicatie met de kiezer en welke groepen werden aangesproken. Op deze manier kan in de conclusie een volledig beeld van de

²³ Ibidem, 9-10.

²⁴ Ibidem, 9-10.

electorale cultuur van Recht voor Allen verkregen worden. Nu eerst volgt echter een bespreking van de casusselectie, het bronmateriaal en het gebruik ervan.

De casusselectie, het bronmateriaal en de methode

Dit onderzoek analyseert de electorale cultuur van de Nijmeegse kiesvereniging Recht voor Allen in de periode 1896-1917. In Nijmegen waren meerdere kiesverenigingen actief. Alhoewel het enigszins arbitrair lijkt om te kiezen voor de kiesvereniging Recht voor Allen in Nijmegen, biedt deze casus een aantal voordelen. Ten eerste was Recht voor Allen dominant in de Nijmeegse politiek tussen 1896 en 1917. Dit biedt een vruchtbaar perspectief om een beter beeld te verkrijgen van de electorale cultuur in Nijmegen. Een tweede reden is dat Recht voor Allen, hoewel er voldoende literatuur is verschenen over katholieken en kiesverenigingen in Nijmegen, onderbelicht blijft in historisch onderzoek naar de electorale cultuur. De derde reden is meer praktisch van aard. De archiefstukken en krantenartikelen over Recht voor Allen zijn relatief goed gedocumenteerd bij het Regionaal Archief Nijmegen (RAN).

Om een ontwikkeling van de electorale cultuur te kunnen analyseren, richt dit onderzoek zich op de periode 1896 – 1917 in Nijmegen. Het startpunt van dit onderzoek is 1896, omdat in dat jaar het electoraat uitbreidde door de Kieswet-Van Houten. Meer Nijmegenaren mochten gaan stemmen en dat beïnvloedde onder meer de uitslagen van gemeenteraadsverkiezingen. Het eindpunt van dit onderzoek is 1917, toen de evenredige vertegenwoordiging en het algemeen mannenkiesrecht werd ingevoerd. Daarnaast maakten lokale lijsten plaats voor lokale afdelingen van landelijke politieke partijen zoals de “Rooms-Katholieke Staatspartij”, de “Anti-Revolutionaire Partij” en de “Sociaal-Democratische Arbeiderspartij”.²⁵ Voor Recht voor Allen bleek in 1919 slechts één van de 33 zetels weggelegd. Daarmee verdween de partij grotendeels van het toneel. Zowel het begin- als het eindpunt van dit onderzoek betekent een verandering in omvang van het electoraat.

Voor deze studie zijn drie verschillende primaire bronnen bestudeerd: de Algemene Reglementen van Recht voor Allen, een kasboekje en krantenartikelen. Alleen De Algemene Reglementen van 1896 en 1899 en het kasboekje van inkomsten en uitgaven van 1894 – 1909 bleken relevant voor de onderzoeksperiode en waren beschikbaar in het Regionaal Archief Nijmegen.

²⁵ Gruppelaar *Lokaal bestuur*, 14.

Om meer informatie in te winnen over de electorale cultuur en verkiezingscampagnes, maakt dit onderzoek daarnaast gebruik van krantenartikelen over de Nijmeegse katholieke kiesvereniging Recht voor Allen. Deze kiesvereniging heeft namelijk geen uitgebreid archief. Kranten kunnen een extra inzicht bieden in de activiteiten van Recht voor Allen. Hoewel ze slechts een klein aspect in de vormgeving van de electorale cultuur representeren, is dat wel een belangrijk aspect. Electorale cultuur staat namelijk in relatie tot de politieke oriëntatie van kiezers. Kranten - als medium waar actualiteit werd gedeeld - bieden daar een inzicht in.²⁶ Zodoende dragen kranten bij aan de vormgeving van de publieke opinie en biedt het medium meer dan voldoende perspectief voor een onderzoek van deze omvang.

Bij een studie naar kranten is het belangrijk om ook rekening te houden met valkuilen en factoren die informatie vertekenen. De achtergrond van de krant en journalisten dient specifiek in ogenschouw te worden genomen. Niet alleen hun visie, maar ook praktische keuzes om thema's wel, beperkt of niet te behandelen beïnvloeden de reikwijdte. Zo is het belangrijk om bedacht te zijn op welke pagina artikelen werden geplaatst, om zo te zien in hoeverre artikelen van betekenis waren voor de redactie van kranten.²⁷

Krantenartikelen over Recht voor Allen rondom de gemeenteraadsverkiezingen in de periode 1896 - 1917 staan centraal in dit onderzoek. In deze periode gebruikten kiesverenigingen veelal plaatselijke kranten om in contact te komen met de kiezers. Daarom richt het onderzoek zich op lokale kranten. In de database van het Regionaal Archief Nijmegen (RAN) zijn twee kranten opgeslagen: "De Gelderlander" en de "Provinciale Geldersche Nijmeegse Courant" (PGNC). Dit waren destijds de meest toonaangevende en omvangrijke kranten in Nijmegen. Van De Gelderlander is bekend dat deze actief propaganda maakte voor de katholieke kiesvereniging om kiezers te mobiliseren.²⁸ Tevens is belangrijk om te vermelden dat vooral het katholieke volksdeel van Nijmegen De Gelderlander las, waardoor verwacht wordt dat de berichtgeving omtrent Recht voor Allen in deze krant gericht was op de katholieke lezers.²⁹ Dit was minder het geval bij de overwegend protestants-liberale krant PGNC. Dit nieuwsblad kende geen sterke katholieke achterban, waardoor de berichtgeving

²⁶ Jong, *Electorale cultuur*, 9-10.

²⁷ M. Broersma, 'Nooit meer bladeren?: Digitale krantenarchieven als bron', *Tijdschrift voor Mediageschiedenis* 14:2 (2012) 29-35, 51-52.

²⁸ Brabers, *Nijmegen*, 236-240.

²⁹ Over *De Gelderlander* is een boek verschenen. Voor dit onderzoek is het niet heel relevant, want deze biografie gaat voornamelijk over een latere onderzoeksperiode. Zie: H. van Beek en L. de Geijn, *Krantenpauze. De oorlogen van Louis Frequin 1914-1998* (Nijmegen 2017).

omtrent katholieken meer gericht was op het publieke belang.³⁰ Deze kranten waren toonaangevend in Nijmegen en bieden dus twee verschillende perspectieven. Door beide mee te nemen in dit onderzoek, kan het meest complete beeld van de electorale cultuur totstandkomen.

In de database van het RAN is de volgende zoekterm gebruikt om krantenartikelen te vinden: "Recht voor Allen". Bij de periode is "1896 – 1917" ingevoerd. Een nadeel van deze zoekstrategie is dat niet alle berichtgeving rondom Recht voor Allen wordt gevonden. Zo zal de zoekterm in enkele gevallen met andere woorden zijn beschreven in artikelen. Dit zal echter niet vaak voorkomen, want de term Recht voor Allen is cruciaal om te verduidelijken om welke kiesvereniging het gaat in de berichtgeving. Dit is nog verder ondervangen door verschillende soorten spellingen van Recht voor Allen te gebruiken tijdens de analyse: de zoektermen "R-K Kiesvereniging", "R.K. Kiesvereniging", "Kiesverenigingen" en "verkiezingscampagne".

In totaal werden 827 resultaten gevonden. Uit de literatuur bleek dat kiesverenigingen actiever waren in verkiezingstijd, dus de verwachting was dat deze selectie leidt tot voldoende inhoudelijke krantenberichtgeving. Hiervan vielen artikelen af die niet de kiesvereniging Recht voor Allen behandelden maar het socialistisch tijdschrift van Domela Nieuwenhuis. Dit tijdschrift werd in 1900 opgeheven en maakte een doorstart als "Het Volk".³¹ Tevens vielen zoekresultaten af waarin Recht voor Allen in een andere context werd gebruikt, zoals berichten over de Arnhemse tak van Recht voor Allen. Uiteindelijk bleven 680 relevante zoekresultaten over. In de analyse zal de focus liggen op hoe Recht voor Allen de kiezers bereikte via krantenberichtgeving, de verslaggeving ten aanzien van campagneactiviteiten van Recht voor Allen en het taalgebruik in de berichtgeving. Op deze manier wordt meer duidelijk over de manier waarop Recht voor Allen met de kiezers in contact stond.

De methodologische reflectie op kranten staat aan de hand van een kwalitatieve inhoudsanalyse. Historicus Frank van Vree deed eerder onder meer onderzoek naar een systematische analyse van krantenartikelen. In zijn onderzoek stonden patronen en veranderingen centraal. De focus lag in zijn werk op continuïteiten en veranderingen. Hij benadrukte het belang om naar uniformiteit en voortdurende herhaling van waarde-geladen

³⁰ Brabers, *Nijmegen*, 233.

³¹ *PGNC* (9 maart 1900) 3.

argumenten te kijken, in plaats van slechts naar de individuele artikelen.³² Voor de analyse van de verslaglegging ten aanzien van Recht voor Allen bleken de gemeenteraadsverkiezingen van 1899, 1901, 1905, 1909, 1913 en 1915 het meest bruikbaar. Voor de analyse van de activiteiten van Recht voor Allen is de gehele onderzoeksperiode meegenomen. Tijdens het bekijken van een krantenartikel zullen een aantal vragen centraal staan in de analyse:

- Waar gaat het krantenartikel in grote lijnen over en wie is de auteur?
- Wat is het doel van het artikel?
- Op welke manier komt Recht voor Allen ter sprake?
- Hoe wordt een connectie gemaakt met de lezer?
- Welke maatschappelijke thema's komen in het artikel ter sprake?

Aan de hand van bovenstaande vragen kan per individueel krantenartikel een beeld totstandkomen. Vervolgens zullen de individuele analyses naast elkaar worden gelegd om continuïteiten en discontinuïteiten in de beschrijvingen met betrekking tot de electorale cultuur bloot te leggen.

³² F. van Vree, *De Nederlandse Pers en Duitsland 1933-1939. Een studie over de vorming van de publieke opinie* (Groningen 1989) 264.

Hoofdstuk 1: De ontwikkeling van verkiezingen in Nederland en Nijmegen

Om de electorale cultuur in Nijmegen goed te kunnen duiden, dient eerst de electorale situatie van Nederland te worden geschetst. In dit hoofdstuk komt de ontwikkeling van het districtenstelsel tot aan de evenredige vertegenwoordiging, de uitbreiding van het kiesrecht en de ontwikkeling van kiesverenigingen tot 1919 aan bod. Tevens wordt aandacht besteed aan de ontwikkeling van de Nijmeegse bevolking en Nijmeegse kiesverenigingen.

Tot 1848 werden Kamerleden nog trapsgewijs gekozen door een systeem van kiescolleges met indirecte benoemingen. Op dit systeem kwam vaker kritiek halverwege de negentiende eeuw. Voornamelijk de liberalen vonden de Tweede Kamer een in zichzelf gekeerde klik van elkaar benoemende vertegenwoordigers, wat van negatieve invloed was voor het besturen van Nederland. Van democratisch georganiseerde verkiezingen was voor 1848 in zekere zin geen sprake.³³

De grondwetswijziging van 1848 maakte een einde aan de bestaande gang van zaken en introduceerde het meerderheidsstelsel. Bij het meerderheidsstelsel werden Kamerleden door middel van directe, districtsgewijze verkiezingen gekozen. Kandidaten moesten in een district een meerderheid voor zich winnen om kans te maken op een zetel. De beoogde kandidaat van de politieke partij werd gekozen op het moment dat hij meer dan de helft van de uitgebrachte stemmen in een district behaalde.³⁴ Door de grondwetsherziening van 1887 werd het kiesrecht verleend op basis van kentekenen van geschiktheid en maatschappelijke welstand. Vanaf 1888 traden alle Kamerleden eens in de vier jaar op hetzelfde moment af.³⁵ Volgens de grondwet behoorden mannelijke Nederlanders van 23 jaar en ouder die aan een census konden voldoen tot de stemgerechtigden. Een stem uitbrengen deed men op een persoon. Tot 1888 stuurde Nijmegen twee vertegenwoordigers naar de Tweede Kamer, daarna nog slechts één.

In 1896 betekende de invoering van de Kieswet-Van Houten een uitbreiding van het kiesrecht. De grondwetsherziening in 1887 leidde al tot een zekere uitbreiding van het aantal kiezers, maar de Kieswet-Van Houten betekende een verdubbeling van het electoraat.³⁶ Het

³³ Jong, *diversiteit naar eenvormigheid*, 64.

³⁴ Ibidem, 65.

³⁵ Jong, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit*, 73-77.

³⁶ Jong, *Slecht gekozen*, 581.

kiesrecht werd, naast de belastingkiezer, voortaan namelijk ook verleend aan de huurkiezer, de loonkiezer, de spaarkiezer en de examenkiezer.³⁷

Daarnaast was het vanaf 1896 alleen mogelijk om te stemmen op kandidaten die zich van tevoren hadden aangemeld. Deze ontwikkeling formaliseerde de bestaande verkiezingspraktijk waarin kiesgerechtigden op kandidaten stemden op basis van de kiesvereniging waartoe ze behoorden in plaats van hun persoonlijke kwaliteiten.³⁸ Dit leidde tot een professionalisering van het kiesstelsel, want voorheen konden kiezers een naam naar eigen keuze op het stembiljet invullen. Tenslotte moest iedereen vanaf 1896 in een kieshokje met een voorbedrukt stembiljet en een zwart potlood stemmen. Dat kwam in de plaats voor het stemmen vanuit huis, om zo mogelijke fraude en beïnvloeding te voorkomen. Rutjes en De Jong typeerden dit als een toename van de sociale onafhankelijkheid van kiesgerechtigden. Zij zagen deze ontwikkelingen als signalen dat politieke verenigingen steeds meer werden geaccepteerd als intermediair tussen kiezer en vertegenwoordiging.³⁹

De organisatievorm van de politiek in de periode 1848 tot 1917 werd voornamelijk vormgegeven door lokale kiesverenigingen. Zoals in de inleiding al werd aangestipt bepaalde de Kieswet van 1850, die voortvloeide uit de Grondwet van 1848, de vrijheid van vereniging. Dit gold als het startpunt voor kiesverenigingen. Kiesverenigingen waren een soort belangenverenigingen die in verkiezingstijd actief waren en kandidaten konden aanbevelen.⁴⁰ De kiesverenigingen hadden een verzuild karakter. Tijdens verkiezingen konden kiesgerechtigden stemmen op de gestelde kandidaten. Een kandidaat werd in de eerste ronde gekozen op het moment dat hij een absolute meerderheid van de stemmen behaalde. Was dit niet het geval, dan kwam er een herstemming tussen de kandidaten met de meeste stemmen.⁴¹

Naast de kiesvereniging kwam eind negentiende eeuw de strak georganiseerde, op een ideologie gebaseerde massapartij op. De eerste politieke massapartij was de Antirevolutionaire Partij (ARP), opgericht door Abraham Kuyper in 1879. Al snel volgden onder

³⁷ Brabers, *Nijmegen*, 215.

³⁸ Jong, *Slecht gekozen*, 595.

³⁹ Ibidem, 597.

⁴⁰ Jong, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit*, 74, 75.

⁴¹ Huis van de Nijmeegse geschiedenis, <https://www.huisvandenijmeegsegeschiedenis.nl/info/Gemeenteraadsverkiezingen> (geraadpleegd op 20 januari 2022).

meer de Sociaal Democratische Arbeiderspartij (SDAP) en meer liberaal georiënteerde partijen. De politieke massapartijen namen snel een steeds prominentere rol in de samenleving in. Het is echter onjuist om de kiesvereniging als voorloper van de massapartij te beschouwen. Beide organisatievormen functioneerden naast elkaar.⁴² Pas na de invoering van de evenredige vertegenwoordiging in 1917 namen de massapartijen geleidelijk taken over die eerder toebehoorden aan kiesverenigingen. Zo is te zien dat de kiesverenigingen in Nijmegen van het toneel verdwenen bij de verkiezingen in 1919.⁴³ Tot deze tijd hadden kiesverenigingen echter een leidende rol bij de totstandkoming van de nationale en lokale politiek.

De gemeenteraad, het electoraat en kiesverenigingen in Nijmegen

Voor het lokale bestuur in Nijmegen bracht de grondwetsherziening van 1848 ook grote veranderingen teweeg. De Gemeentewet van 1851 kwam voort uit de Grondwet en bepaalde de bevoegdheden, de samenstelling en de inrichting van het lokale bestuur. De nadruk kwam meer te liggen op de gemeentelijke zelfstandigheid. Volgens de Grondwet was de gemeenteraad het belangrijkste bestuursorgaan binnen de gemeente.⁴⁴ De inrichting van de gemeenteraad was gericht op het controleren en verdelen van de macht. Zo werd het college van Burgemeester en Wethouders verantwoordelijk voor het dagelijks bestuur. Zij moesten zich verantwoorden tegenover de raad. Op deze manier kon de macht van het college enigszins ingeperkt worden.

Het volk koos raadsleden door te stemmen. De gekozen raadsleden mochten vier jaar aanblijven en een derde van de raadsleden trad iedere twee jaar af tijdens periodieke verkiezingen. Het aantal raadsleden en wethouders dat gekozen kon worden was afhankelijk van het inwonertal van de gemeente.⁴⁵ Ook voor de gemeenteraadsverkiezingen dienden inwoners kiesgerechtigd te zijn. Naast de gebruikelijke eisen, bleef de Kieswet uit 1850 vasthouden aan het censuskiesrecht voor burgers. De hoogte van de census om te stemmen voor gemeenteraadsverkiezingen bedroeg echter de helft ten opzichte van de census van

⁴² H. te Velde, 'Politieke cultuur, verenigingen en sociabiliteit', *De Negentiende Eeuw* 28:3 (2004) 193-205.

⁴³ Huis van de Nijmeegse geschiedenis,

https://www.huisvandenijmeegsegeschiedenis.nl/info/Gemeenteraadsverkiezingen_1919 (geraadpleegd op 5 februari 2022).

⁴⁴ Brabers, *Nijmegen*, 214.

⁴⁵ Ibidem, 214.

nationale verkiezingen.⁴⁶ Dit verhoogde mogelijkheid tot deelname aan het lokale politieke leven. Bovenstaande ontwikkelingen droegen bij aan een meer levendige lokale democratie.

In 1981 telde de Nijmeegse gemeenteraad 23 raadsleden. Door de bevolkingstoename werden dit 27 leden in 1910 en 31 leden in 1917. Daarnaast kreeg de stad er een vierde wethouder bij toen het inwonertal van Nijmegen de 30.000 overschreed in 1887. De raad diende minimaal zes keer per jaar bijeen te komen maar in de praktijk kwam men jaarlijks tot zo'n 26 raadsvergaderingen. De raadsvergaderingen waren openbaar en de *PGNC* en *De Gelderlander* publiceerden korte verslagen van de handelingen van de gemeenteraad.⁴⁷

Tot in 1919 traden iedere twee jaar op de eerste dinsdag van september volgens een rooster negen raadsleden af, waarna raadpleging van de kiezer volgde. Ook in Nijmegen werden raadsleden aangesteld voor een termijn van vier jaar. Hierna hadden ze de mogelijkheid om zich op opnieuw verkiesbaar te stellen.⁴⁸ Het kwam echter voor dat raadsleden eerder aftraden wegens ziekte of overlijden.⁴⁹ Op dat moment werd een nieuw raadslid voorgedragen door een kiesvereniging buiten de periodieke verkiezingen om. Het toenemende aantal raadszetels en het uitvallen van raadsleden resulteerde in het vaker en onregelmatiger plaatsvinden van lokale verkiezingen naast de periodieke verkiezingen begin twintigste eeuw.

In Nijmegen groeide het bevolkingsaantal van 28.856 tot 66.479 mensen in de periode van 1880 tot 1917. In 1880 was gemiddeld slechts 4,5% van de totale bevolking in Nijmegen kiesgerechtigd. In Tabel 1 is te zien dat relatief meer Nijmegenaren mochten gaan stemmen vanaf 1890. Als gevolg van de Kieswet-Van Houten in 1896 mocht 8,50% van de inwoners van Nijmegen stemmen en dit aantal steeg tot 19,32% van de inwoners in 1917. Ten eerste valt dit te verklaren door de kiesrechtuitbreidingen van 1887 en 1896. Een tweede verklaring voor deze stijging is de toename van het inkomen van burgers door de industrialisering die in Nijmegen relatief laat op gang kwam.⁵⁰ Het percentage kiesgerechtigden bleef echter relatief laag mede omdat vrouwen niet mochten stemmen en de census om deel te mogen nemen hoog bleef. Zodoende was het kiesrecht in de periode 1896 tot 1917 bestemd voor een iets grotere, maar nog steeds beperkte groep Nijmegenaren.

⁴⁶ Ibidem, 215.

⁴⁷ Ibidem, 233.

⁴⁸ Ibidem, 240.

⁴⁹ *De Gelderlander* (23 oktober 1909) 2.

⁵⁰ Klinken, *Actieve burgers*, 283; Brabers, *Nijmegen*, 507.

Tabel 1: Nijmeegse kiesgerechtigden voor het gemeentebestuur in 1816 – 1919.

Jaar	Bevolkingsaantal	Aantal kiesgerechtigden	Percentage op de totale bevolking
1816	13.326	403	3,02%
1826	15.976	375	2,35%
1851	20.344	907	4,46%
1860	21.237	937	4,41%
1870	23.093	1.020	4,42%
1880	25.856	1.175	4,54%
1890	32.618	1.987	6,09%
1900	44.034	3.742	8,50%
1917	66.479	12.841	19,32%
1919	66.833	29.158	43,63%

Bron: Brabers, J. (red.), *Nijmegen. Geschiedenis van de oudste stad van Nederland. Negentiende en twintigste eeuw* (Wormer 2005) 215.

In navolging van de Gemeentewet in 1851 betraden twee kiesverenigingen het toneel in de gemeentepolitiek van Nijmegen: het rooms-katholieke Recht Voor Allen en het protestantse “Eensgezindheid”. In de eerste plaats was het doel van de veelal gelijkgezinde kiezers van kiesverenigingen om kandidaten te stellen bij verkiezingen en hen te ondersteunen in het proces. Een geïnteresseerde kon zich opgeven als kandidaat door ten minste tien ondertekende briefjes van personen uit het district in te zenden aan het bestuur van een kiesvereniging.⁵¹ Het kwam bij verkiezingen voor dat één persoon door twee kiesverenigingen werd aangedragen en dat dezelfde kiesvereniging kandidaten aandroeg met verschillende politieke achtergronden. Een sterke binding tussen raadslid en kiesvereniging ontbrak dan ook geregeld. Eenmaal gekozen, zagen raadsleden zichzelf zodoende vooral als belangenbehartiger van het algemeen belang. Hierom werkten Nijmeegse kiesverenigingen geregeld samen om dezelfde kandidaten aan te bevelen en hielden ze er een gemengde lijst van kandidaten op na.⁵²

Zoals hierboven naar voren kwam, kenden Kiesverenigingen een sterke religieuze identiteit. De Kiesvereniging Recht voor Allen was overwegend katholiek. De basis voor deze kiesvereniging werd gelegd in 1850. In dat jaar werd door de katholiek J. Berends “Regt en Billijkheid voor Allen” opgericht, de voorloper van Recht voor Allen. Bij Regt en Billijkheid voor Allen lag de nadruk op het liberale katholicisme.⁵³ Na meerdere interne schandalen bij Regt

⁵¹ *De Gelderlander* (28 mei 1913) 3; Jong, *Electoral cultuur*, 25.

⁵² Brabers, *Nijmegen*, 236.

⁵³ Brabers, *Nijmegen*, 236.

en Billijkheid voor Allen werd in 1874 besloten een nieuwe kiesvereniging te starten en riep Berends alle oud-leden op zich hierbij aan te sluiten. De nieuwe rooms-katholieke kiesvereniging ging door onder de naam Recht voor Allen.

Recht voor Allen zette zich vooral in voor de sociale achterstelling van de katholieken in Nijmegen. Tot het midden van de negentiende eeuw bestuurdde een kleine protestants-christelijke liberale elite namelijk Nijmegen. Door het toenemende aantal rooms-katholieken en het dalende aantal protestanten vanaf 1850, werd de legitimatie van het protestante bestuur in Nijmegen problematischer. Recht voor Allen kwam op voor de katholieken en ging de verkiezingsstrijd aan met de overwegend protestantse kiesvereniging Eensgezindheid, die de zittende protestantse macht vertegenwoordigde. Recht voor Allen verkreeg gaandeweg een steeds sterkere positie in Nijmegen, wat samenhang met het toenemende aantal katholieken zoals te zien in tabel 2.⁵⁴ Zodoende nam de katholieke middenklasse steeds nadrukkelijker de plaats van de liberaal-protestantse elite uit het centrum van de macht over. Dit beeld past in een brede context van negentiende-eeuws Nijmegen, waarin de tegenstelling tussen de protestantse elite en de opkomende katholieke middenklasse zichtbaar werd. Het opkomen van de katholieken sluit ook aan bij de katholieke herleving op nationaal niveau eind negentiende eeuw. Katholieken gingen zich meer in het openbare en politieke leven mengen.⁵⁵

Tabel 2: Percentage rooms-katholieke en protestante bevolking in Nijmegen, 1840-1930.

	Rooms-katholiek	Protestant
1840	67,6	30,3
1849	69,8	25,3
1859	70,5	24,9
1869	70,1	26,5
1879	72,5	24,1
1889	70,4	24,7
1899	68,4	25,8
1909	69,5	26,5
1920	71,4	24,3
1930	75,3	17,9

Bron: Brabers, *Nijmegen*, 40.

⁵⁴ Zie tabel 2.

⁵⁵ Klinken, *Actieve burgers*, 27-29.

In de jaren tachtig verdween Eensgezindheid van het toneel in Nijmegen. Als een soort van voortzetting van Eensgezindheid werd de kiesvereniging “Burgerplicht” opgericht. Burgerplicht vertegenwoordigde echter meer het liberale gedachtegoed.⁵⁶ Door de verworven dominante positie van Recht Voor Allen en het gehanteerde meerderheidsstelsel zouden kandidaten van Burgerplicht echter niet in de raad komen.

Recht voor Allen kwam de andere kiesverenigingen tegemoet door een proportioneel beginsel te hanteren. Vanwege het districtenstelsel kon Recht voor Allen bepalen wie er in de gemeenteraad kwamen. Door het hanteren van de proportionele vertegenwoordiging zou de verhouding in de gemeenteraad een afspiegeling moeten worden van de Nijmeegse bevolking. Radicalen, vrijzinnig-democraten en socialisten werden door Recht voor Allen echter geen raadszetels gegund. Ideologisch gezien kon Recht voor Allen zich niet verenigen met de denkbeelden van deze sociale groeperingen. Daarom bestreed de katholieke kiesvereniging de invloed vanuit die kant juist fel.⁵⁷ Zodoende gingen de zetels voor andersdenkenden in de praktijk dan ook vaak naar kandidaten van Burgerplicht.⁵⁸ Maas typeerde deze ontwikkeling als een katholiek-liberaal compromis, omdat de kleine groep van vooraanstaande katholieken die Nijmegen bestuurde in sociaaleconomisch opzicht liberaal was.⁵⁹

In feite hadden de katholieken de touwtjes in handen verkregen binnen de gemeentepolitiek van Nijmegen en konden zij bepalen hoe het te voeren beleid eruit zou zien. In het vernieuwde reglement van 1896 van Recht voor Allen stond beschreven dat het fundament van een ordelijke maatschappij gestoeld zou moeten zijn op de “Christelijke Godsdienst, het huisgezin en de eigendom en grondslagen”.⁶⁰ Daarnaast kende de vereniging drie hoofddoelen:

Het katholieke onderwijs te bevorderen, de sociale misstanden in de maatschappij zooveel mogelijk te doen ophouden, overeenkomstig de wenken en voorschriften,

⁵⁶ Brabers, *Nijmegen*, 239.

⁵⁷ J. Buylinkx, ‘De tussentijdse gemeenteraadsverkiezingen van 3 juli 1902’, in: *Numaga: tijdschrift gewijd aan heden en verleden van Nijmegen en omgeving* 28:4 (1981) 119-127, alhier 119.

⁵⁸ *Ibidem*, 1.

⁵⁹ Maas, *Sociaal-Democratische Gemeentepolitiek*, 122,123.

⁶⁰ Regionaal Archief Nijmegen, Kiesvereniging “Recht voor Allen” (584), inv.nr.1, ‘Reglementen van de R.K. Kiesvereniging 'Recht voor Allen', 6-7.

gegeven in de Encyclick van Z.H. den Paus Leo XIII “Rerum Novarum” en het algemeen welzijn, zoowel op zedelijk als stoffelijk gebied te bevorderen.⁶¹

Vervolgens vermeldde het reglement deze doelen te bereiken door “samenwerking van de katholieke kiezers uit de verschillende standen bij verkiezingen voor de Tweede Kamer, de Provinciale Staten en den Gemeenteraad.”⁶²

Verder richtte Recht voor Allen zich sterk op de eigen geloofskring in het reglement. Volgens artikel 11 van het reglement werden de leden minstens vier dagen van tevoren door het bestuur tot vergadering opgeroepen. Deze oproep verscheen in een of meerdere plaatselijke kranten en het bestuur kon nog bepalen om het ook via andere kanalen te verspreiden. Het vernieuwde reglement bepaalde uitdrukkelijk dat het bestuur verantwoordelijk werd gehouden om uiterlijk vier dagen voor een stemmingsronde alle trouwe kiezers te informeren.⁶³ Dit sluit aan bij de isolationistische praktijken die katholieke kiesverenigingen hanteerden in Nederland.⁶⁴ Bij het isolationisme past een onafhankelijke en afstandelijke electorale stijl, waarin niet werd ingezet op het verwerven van kiezers buiten de eigen geloofskring.

Voor Recht voor Allen pakte deze werkwijze prima uit. Vanwege de dominante positie van de katholieken in Nijmegen was er geen noodzaak om extra kiezers te werven. In de Staten van kiezers, een register waarin Recht voor Allen het aantal kiesgerechtigden in Nijmegen bijhield, stond vermeld dat het totaal aantal kiezers in 1900-1901 bestond uit 2251 katholieke kiezers en 1587 andersdenkenden.⁶⁵ Hierin werd ook een onderverdeling van het soort kiezers aangebracht. Zo bleef Recht voor Allen goed op de hoogte van de electorale situatie in Nijmegen. Op het moment dat alle katholieken kwamen opdagen en eensgezind op de kandidaten van Recht voor Allen stemden, wonnen zij de verkiezingen.

Desalniettemin kreeg Recht voor Allen steeds meer concurrentie vanuit sociaaldemocratische kant. Deze groep ging steeds meer meetellen in de Nijmeegse politiek

⁶¹ Regionaal Archief Nijmegen, Kiesvereniging “Recht voor Allen” (584), inv.nr.1, ‘Reglementen van de R.K. Kiesvereniging 'Recht voor Allen', 1.

⁶² Regionaal Archief Nijmegen, Kiesvereniging “Recht voor Allen” (584), inv.nr.1, ‘Reglementen van de R.K. Kiesvereniging 'Recht voor Allen', 2.

⁶³ Regionaal Archief Nijmegen, Kiesvereniging “Recht voor Allen” (584), inv.nr.1, ‘Reglementen van de R.K. Kiesvereniging 'Recht voor Allen', 6-7.

⁶⁴ Jong, *rituele volkstellingen*, 117.

⁶⁵ Regionaal Archief Nijmegen, Kiesvereniging “Recht voor Allen” (584), inv.nr.6, ‘Staten van kiezers, 1899-1906’.

begin twintigste eeuw. In 1898 startte het proces met de oprichting van een arbeiderskiesvereniging door de Haarlemse heer Westenburg. Deze vereniging was een lokale afdeling van de landelijke SDAP, die als partij in 1895 werd opgericht. Later, in 1906, kwam hier een eigen vakbeweging bij, de Nijmeegse Bestuurders Bond. In vergelijking met andere Nederlandse steden, kwamen de sociaaldemocraten in Nijmegen pas laat op. Deze late opkomst is te verklaren door de relatief late industrialisatie van Nijmegen. Sociaaldemocratie en industrialisatie zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden: de verslechterde woon- en werkomstandigheden voor arbeiders wakkerden dit gedachtegoed aan.⁶⁶ Vanaf 1910 ontstond er een strijd tussen rooms en rood. De confrontatie tussen deze twee groepen ging ook de gemeentepolitiek van Nijmegen steeds meer overheersen.⁶⁷ In 1917 verwierf de heer Corduener namens de sociaaldemocraten voor het eerst een zetel in de gemeenteraad. Dit betekende het einde van een decennialang verkiezingsmonopolie van Recht voor Allen in Nijmegen.

Tussenbalans

In hoofdstuk 1 stond de ontwikkeling van het Nederlandse kiesstelsel centraal. Het districtenstelsel, dat gold tussen 1848 en 1917, zorgde ervoor dat kandidaten van kiesverenigingen een meerderheid bij het electoraat dienden te behalen om gekozen te worden. Recht voor Allen behaalde deze meerderheid steevast in het overwegend katholieke Nijmegen. Hoewel de politieke loyaliteit van kiezers destijds bevraagd kan worden, is dit niet het geval bij katholieke kiezers. De Jong toonde aan dat deze groep vanuit hun katholieke identiteit het stembiljet invulde.⁶⁸ De katholieken hadden de electorale overhand in Nijmegen. Zodoende kan het overwicht van Recht voor Allen in de gemeenteraad verklaard worden door de inrichting van het kiesstelsel op lokaal niveau en de electorale samenstelling van de Nijmeegse bevolking.

Door de electorale overhand van de katholieken en de inrichting van het kiesstelsel kon Recht voor Allen een isolationistische electorale stijl hanteren. Uit het algemeen reglement van 1896 bleek dat Recht voor Allen zich uitsluitend richtte op het informeren van de rooms-katholieke achterban. Deze bevinding sluit aan bij het nationale beeld dat De Jong

⁶⁶ Maas, *Sociaal-Democratische Gemeentepolitiek*, 120.

⁶⁷ Brabers, *Nijmegen*, 236-240.

⁶⁸ Jong, *rituele volkstellingen*, 116.

en Van Klinken schetsen over katholieke kiesverenigingen die zich niet richtten op andersdenkenden.⁶⁹ Daarnaast was dit voor Recht voor Allen simpelweg niet nodig in het overwegend katholieke Nijmegen.

Om andere groeperingen toch een stem te geven in de lokale politiek, hanteerde Recht voor Allen een principe van evenredige vertegenwoordiging en ging daarom samenwerkingen aan met andere kiesverenigingen. Een mogelijke verklaring hiervoor is dat zij op deze manier relatief eenvoudig andere delen van de bevolking aan zich konden binden, zonder een intensieve campagne of door water bij de wijn te doen bij hun sterk katholieke identiteit. Wel selecteerde Recht voor Allen zelf de andersdenkende kandidaten. Op deze manier hield Recht voor Allen de touwtjes in handen in de gemeentepolitiek van Nijmegen.

⁶⁹ Jong, *rituele volkstellingen*, 115-133; Klinken, *Actieve burgers*, 27-29.

Hoofstuk 2: De verslaglegging ten aanzien van Recht voor Allen door kranten rondom gemeenteraadsverkiezingen

De verslaggeving van kranten ten aanzien van de campagneactiviteiten biedt een inzicht in de vormgeving van de electorale cultuur bij Recht voor Allen rondom de gemeenteraadsverkiezingen. Het was de rol van de pers om hun lezers van informatie te voorzien rondom politieke verkiezingen. Advertenties, ingezonden brieven en uitslagen van verkiezingen droegen bij aan de informatievoorziening. Kiesverenigingen kwamen vooral tijdens verkiezingen veelvuldig ter sprake in de krantenberichtgeving. Dit sluit aan bij de algemene literatuur, die stelde dat kiesverenigingen pas kort voor verkiezingen actief werden. De krantenberichtgeving over Recht voor Allen was in de jaren dat er geen gemeenteraadsverkiezingen plaatsvonden vaak op twee handen te tellen.

Door het verzuilde karakter van de samenleving, haalden kiezers hun informatie vaak slechts uit één bron, overeenkomstig met hun religieuze achtergrond. Zo lazen de Nijmeegse katholieken *De Gelderlander*. *De Gelderlander* berichtte veelvuldig en gekleurd over Recht van Allen. Vanwege het katholieke karakter van de krant was het maken van propaganda ten aanzien van Recht voor Allen logisch. Vaak werd dan ook in de wij-vorm geschreven door *De Gelderlander* als het ging over Recht voor Allen. De PGNC hield er een meer zakelijke en neutrale berichtgeving op na. Van een sterk protestants georiënteerde kant was in de berichtgeving rondom Recht voor Allen ook geen sprake. In de PGNC ging de berichtgeving voornamelijk over de procedure en de totstandkoming van de kandidaatslijsten van Recht Voor Allen. Ook berichtte de PGNC over de uitkomst van de vergadering en de gekozen kandidaten. Vervolgens werd de uitslag na de verkiezingen uitgebreid besproken in een bericht. Zodoende waren er duidelijke verschillen zichtbaar tussen de gekleurde en emotionelere berichtgeving van *De Gelderlander* en de zakelijke en neutrale berichtgeving van de PGNC. De verklaring hiervoor is het verschillende publiek van de kranten.

Centraal in dit hoofdstuk staat de krantenberichtgeving ten aanzien van Recht voor Allen. Tevens zal er een meer algemeen beeld totstandkomen van de electorale cultuur in Nijmegen tijdens gemeenteraadsverkiezingen. De nadruk ligt op de gemeenteraadsverkiezingen van 1899, 1901, 1905, 1909, 1913 en 1915. Gekozen is om twee gemeenteraadsverkiezingen aan het begin, twee in het midden en twee aan het eind van de

onderzoekperiode chronologisch aan bod te laten komen. Op deze manier kunnen continuïteiten en veranderingen in de electorale cultuur ontwaard worden.

De gemeenteraadsverkiezingen van 1899

In aanloop naar de verkiezing van 1899 is te zien dat proportionele vertegenwoordiging, een principe dat Recht voor Allen hanteerde, niet zo vanzelfsprekend was.

De tweede periodieke gemeenteraadsverkiezingen na de Kieswet-Van Houten vonden plaats op 12 juli oktober 1899. Voor de vier periodiek aftredende katholieke raadsleden dienden vervangers te worden gekozen. Op 1 juli hield Recht voor Allen een algemene vergadering om zeven personen kandidaat te stellen voor de vrijgekomen gemeenteraadszetels. Naast drie katholieke kandidaten werd ook de heer Kempees, voorzitter van kiesvereniging Burgerplicht, kandidaat gesteld.⁷⁰ Recht voor Allen stelde de heer Kempees kandidaat vanwege het nastreven van de proportionele vertegenwoordiging in de gemeenteraad. De Gelderlander dichtte Recht voor Allen een tegemoetkomende houding toe ten opzichte van andere partijen en zag de kandidaatstelling van de heer Kempees als een “edelmoedige daad”.⁷¹ De Gelderlander droeg op deze manier bij aan het beeld dat Recht voor Allen niet het partijbelang maar het algemeen belang in de gemeente vooropstelde.

De kiesvereniging verwachtte er echter ook loyaliteit voor terug van Burgerplicht. Een probleem ontstond op het moment dat Burgerplicht geen kandidaten overnam van Recht voor Allen als wederdienst. Dit leidde tot ontstemming bij de katholieken. Volgens Recht voor Allen bestuurslid Van Rijckevorsel van Kessel was de handelswijze van Burgerplicht in strijd met de tegemoetkomende houding van Recht voor Allen. Daarom diende hij tijdens een algemene vergadering een motie in tegen de kandidaatstelling van de heer Kempees.⁷² Dit leidde ertoe dat de katholieke heer Rief op het laatste moment nog kandidaat werd gesteld in het stadhuis. Recht voor allen riep de kiezers via De Gelderlander nadrukkelijk op hun stem niet uit te brengen op de heer Kempees maar op de heer Rief.⁷³

Na het plaatsvinden van verkiezingen pakte De Gelderlander groots uit op de voorpagina: “Gewonnen, Goddank!” Er heerste een feeststemming, want de vier aftredende

⁷⁰ *De Gelderlander* (1 juni 1899) 2; *De Gelderlander* (28 juni 1899) 4.

⁷¹ *De Gelderlander* (9 juli 1899) 3; *De Gelderlander* (11 juli 1899) 3.

⁷² *De Gelderlander* (9 juli 1899) 3.

⁷³ *De Gelderlander* (9 juli 1899) 3.

leden werden vervangen door vier katholieke raadsleden van Recht voor Allen. De heer Kempees werd het mandaat ontzegd. Uit de krantenberichtgeving van *De Gelderlander* valt op te maken dat de katholieken zich benadeeld voelden door Burgerplicht, want Burgerplicht prees de kandidaten van Recht voor Allen niet aan. Dit betekende echter niet dat samenwerking niet meer mogelijk was. *De Gelderlander* meldde dat “Recht voor Allen nog steeds openstaat voor samenwerking met andersdenkende stadsgenoten, op voorwaarde dat het eerlijk gaat.”⁷⁴ Dit bleek toen het electoraat de heer Kempees koos voor de gemeenteraad in 1901, toen Burgerplicht de kandidaten van Recht voor Allen wel steunde.⁷⁵ Bovenstaande laat zien dat Recht voor Allen bepaalde hoe de proportionele vertegenwoordiging tot stand kwam. Andersdenkenden konden alleen in de raad komen op het moment dat zij meewerkten onder de voorwaarden van Recht voor Allen. Dit valt te verklaren doordat Recht voor Allen op deze manier invloed kon blijven uitoefenen op de samenstelling van de gemeenteraad.

Daarnaast was er in *De Gelderlander* blijdschap dat er geen socialistisch getinte kandidaten in de raad kwamen. Eerder kwam in *De Gelderlander* en PGNC zijdelings naar voren dat kleine socialistische tegenpartijen actievoerden tegen Recht voor Allen, onder meer door lasterpraatjes te verspreiden via de regionale pers zoals het “Nijmeegsche Weekblad”.⁷⁶ Ook probeerden ze in de avond voor de verkiezingen via een socialistische spreker arbeiderskiezers te bewerken.⁷⁷ De agressieve manier van stemmen winnen door de socialisten droeg niet positief bij aan de relatie met de katholieken. Zoals uit de uitslag valt op te maken, positioneerden de katholieken zich sterk tegenover de socialisten.

Het was niet alleen reden voor feest, want Recht voor Allen signaleerde ook dat het aantal katholieke stemmers terugliep. In vergelijking tot eerdere verkiezingen, lag het aantal katholieke stemmers minder hoog en kwam de concurrentie dichterbij.⁷⁸ Recht voor Allen constateerde dat menigeen was thuisgebleven en zich zo aan zijn burgerplicht had onttrokken.⁷⁹ Recht voor Allen riep op dat katholieken het voorbeeld van een sterke toewijding aan de openbare zaak behoorden te geven. De dalende opkomstcijfers sluiten aan

⁷⁴ *De Gelderlander* (13 juli 1899) 3.

⁷⁵ PGNC (20 juni 1901) 1; *De Gelderlander* (6 juli 1901) 6.

⁷⁶ Van de Nijmeegsche Courant zijn voor onderzoek in deze tijdsperiode helaas geen stukken gedocumenteerd.

⁷⁷ *De Gelderlander* (13 juli 1899) 3; *De Gelderlander* (14 juli 1899) 4.

⁷⁸ *De Gelderlander* (13 juli 1899) 3.

⁷⁹ *De Gelderlander* (13 juli 1899) 3.

bij het beeld dat De Jong schetste over een verminderde interesse vanuit de burger in politiek doordat de uitslag van tevoren al vast leek te staan.⁸⁰

De gemeenteraadsverkiezingen van 1901

Ook voorafgaande aan de gemeenteraadsverkiezingen van 9 juli 1901 was de manier waarop Recht voor Allen omging met hun proportionele plicht een belangrijk punt van discussie in de kranten. De verkiezingen gingen over acht vrijgekomen raadszetels en vier toegevoegde raadszetels wegens bevolkingstoename.⁸¹

De radicale kiesvereniging “Algemeen Belang”, opgericht in 1899, sprak zich volgens de PGNC al vroeg uit tegen de onrechtvaardige toepassing van de proportionele vertegenwoordiging door Recht voor Allen.⁸² Zo leidde de hernieuwde samenwerking tussen Burgerplicht en Recht voor Allen volgens Algemeen Belang ertoe dat minderheden in Nijmegen niet werden gehoord.⁸³ De oproep van de radicale kiesvereniging in de PGNC illustreerde hoe de aanval op de dominante positie van Recht voor Allen werd geopend. Hierin werden andere kiesverenigingen uitdrukkelijk opgeroepen om “de samenwerking met Recht voor Allen te stoppen, één lijn te trekken tegen hen, krachtig te protesteren en door samenwerking de macht van Recht voor Allen zoveel mogelijk te breken”.⁸⁴

De actie van Algemeen Belang sorteerde niet het gewenste effect. Op 20 juni 1901 berichtte de PGNC al over een gesloten overeenkomst tussen Recht voor Allen en Burgerplicht, om publiekelijk kandidaten van elkaar te steunen voor het geval zij van elders bestrijding ondervonden.⁸⁵ De samenwerking vond wel onder de voorwaarden van Recht voor Allen plaats: zo mocht Burgerplicht geen socialist, “papenhater” of onruststoker kandidaatstellen. Burgerplicht ging hiermee akkoord.⁸⁶ De focus in advertentiecampagnes van Recht voor Allen richting de katholieke kiezers lag zodoende op de samenwerking met Burgerplicht.⁸⁷ Dit sluit aan bij de literatuur van Brabers, die spreekt over een toplaag in de

⁸⁰ Jong, *rituele volkstellingen*, 115-133.

⁸¹ *De Gelderlander* (12 juni 1901) 1; *De Gelderlander* (7 juli 1901) 1.

⁸² PGNC (9 maart 1900) 4.

⁸³ PGNC (23 mei 1901) 1.

⁸⁴ PGNC (28 november 1900) 4; PGNC (23 mei 1901) 1.

⁸⁵ PGNC (20 juni 1901) 2; PGNC (22 juni 1901) 4; *De Gelderlander* (20 juni 1901) 1.

⁸⁶ *De Gelderlander* (07 juli 1901) 1.

⁸⁷ *De Gelderlander* (5 juli 1901) 3; *De Gelderlander* (6 juli 1901) 3; *De Gelderlander* (6 juli 1901) 6; *De Gelderlander* (7 juli 1901) 3; *De Gelderlander* (9 juli 1913) 3.

gemeenteraad van zowel katholieken als liberalen die elkaar de hand boven het hoofd hielden.⁸⁸

Ook achtte De Gelderlander de toepassing van de evenredige vertegenwoordiging door Recht voor Allen rechtvaardig.⁸⁹ Recht voor Allen reageerde op 7 juli 1901, in de week van de gemeenteraadsverkiezingen, via een felle advertentiecampa­gne in de PGNC op de aantijgingen van Algemeen Belang:

Wilt gij in dat college brengen mannen, die werken kunnen en werken willen in het belang van onze Stad, of mannen die komen om een politiek rolletje te spelen. Uwe keuze KAN niet moeilijk zijn! Het zogenaamde verkiezingsblad van het Nijmeegsch Weekblad alsook Algemeen Belang, dat heden verspreid is, geeft U een staaltje van wat ons in den Gemeenteraad bij de discussien wacht, als die partij met hare candidaten mocht zegevieren. Hebt den moed dat blaadje eens door te worstelen en gij zult dinsdag zeker uw stem uitbrengen op de mannen die Burgerplicht en Recht voor Allen niet om te politiseeren, maar om te handelen in den Gemeenteraad willen brengen.⁹⁰

Uit bovenstaand citaat valt op te maken dat Recht voor Allen actie ondernam op het moment dat hun positie werd bedreigd. Onderaan het bericht stonden eveneens de namen van hun kandidaten, met de uitdrukkelijke oproep om op hen te stemmen. Tijdens de verkiezingen in 1899 was actie niet nodig, maar met de tegenspraak van Algemeen Belang achtte Recht voor Allen een sterke positionering ten opzichte van andere kiesverenigingen richting hun kiezers noodzakelijk.

De samenwerking met Burgerplicht pakte goed uit. Met grote meerderheid werden de kandidaten van Recht voor Allen gekozen. Volgens de Gelderlander zouden de katholieke kiezers hun persoonlijke overwegingen terzijde hebben geschoven en kwamen zij in groten getale opdagen om de algemene zaak te dienen. Recht voor Allen bedankte de katholieke kiezers hiervoor via de krant.⁹¹

⁸⁸ Brabers, *Nijmegen*, 236.

⁸⁹ *De Gelderlander* (7 juli 1901) 1.

⁹⁰ *PGNC* (7 juli 1901) 4; *PGNC* (9 juli 1901) 7.

⁹¹ *De Gelderlander* (11 juli 1901) 3.

De gemeenteraadsverkiezingen van 1905

Bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1905 was Algemeen Belang van het toneel verdwenen. Dit sluit aan bij het Nijmeegse beeld van nieuwe kiesverenigingen die kort opkwamen om zich te manifesteren tegen de gevestigde orde.⁹² Door de inrichting van het kiesstelsel was het lastig om tussen de gevestigde namen te komen in Nijmegen. Zodoende verdwenen deze verenigingen vaak snel weer uit de gemeentepolitiek.

In 1905 verschenen drie nieuwe kiesverenigingen ten tonele: De antirevolutionaire kiesvereniging “Nederland en Oranje,” de neutrale kiesvereniging “Kiesrecht is Kiesplicht” en de “plaatselijke afdeling van de SDAP”. Deze kiesverenigingen poogden kandidaten voor de vrijgekomen posities te stellen. Door het periodieke aftreden en bedanken van de protestantse gemeenteraadsleden Kempees en Crommelin kwamen namelijk twee niet-katholieke zetels vrij eind 1905.⁹³ Recht voor Allen besloot echter voor één van de twee vrijgekomen zetels zelf een kandidaat te stellen: De katholieke heer Van der Waarden, een bouwkundige. Het doel was om de verhouding in de gemeenteraad weer terug te brengen tot achttien katholieken en negen niet-katholieken.⁹⁴ Ook hier hanteerde Recht voor Allen hun proportionele plicht naar eigen inzicht. Dit kwam hen opnieuw op kritiek te staan van tegenstanders.

Voor de invulling van de overgebleven niet-katholieke zetel besloot Recht voor Allen om in overleg te gaan met de kiesverenigingen Burgerplicht en Nederland en Oranje.⁹⁵ De inzet van samenwerking was het gelijk blijven van de verhouding tussen katholieken en andersdenkenden in de gemeenteraad. In een vergadering die daarop volgde, ter bespreking van de gedragslijn, werd de volgende motie van de heer Wildenbeest aangenomen: “Recht Voor Allen behoudt zich volkomen vrijheid om bij iedere verkiezing te handelen naar omstandigheden en samenwerking te zoeken.”⁹⁶ Hieruit valt op te maken dat Recht voor Allen met verschillende partijen samenwerking zocht om het overwicht in Nijmegen te kunnen behouden. Zodoende zijn vraagtekens te zetten bij een electorale cultuur van onafhankelijkheid die katholieke kiesverenigingen zichzelf toedichtten.⁹⁷

⁹² Brabers, *Nijmegen*, 237.

⁹³ *PGNC* (17 september 1911) 2.

⁹⁴ *PGNC* (17 september 1911) 2.

⁹⁵ *PGNC* (7 september 1905) 3; *De Gelderlander* (3 september 1905) 2.

⁹⁶ *De Gelderlander* (7 september 1905) 2.

⁹⁷ Jong, *electorale cultuur*, 224.

Uiteindelijk ging Recht voor Allen samenwerken met Nederland en Oranje. Voor de overgebleven niet-katholieke zetel kandideerde Nederland en Oranje de heer Van Ginkel. Recht voor Allen steunde deze kandidaat publiekelijk.⁹⁸ Dit impliceert dat de verstandhouding met de liberale kiesvereniging niet perfect was. Deze ontwikkeling kan geduid worden in een nationale context waarin antirevolutionairen en katholieken bij de stembus optrokken tegen de liberalen sinds het einde van de jaren 1880.⁹⁹ Uit de krantenberichtgeving blijkt dat dit proces zich in Nijmegen pas op een later moment voltrok. Een mogelijke verklaring hiervoor is dat in Nijmegen een liberaal-katholieke elite bestond die elkaar de hand boven het hoofd hield.¹⁰⁰ Dit betekende dus ook dat de gestelde kandidaten van de plaatselijke SDAP, Burgerplicht en Kiesrecht is Kiesplicht niet werden gesteund door Recht voor Allen.¹⁰¹ Ook hier speelde mee dat Recht voor Allen vanwege ideologische redenen liever geen radicalen of socialisten in de raad verwelkomde.

Zodoende lag de nadruk in verkiezingen van 1905 op de samenwerkingen die Recht voor Allen aanging en op de invulling van de proportionele plicht. De eigen religieuze achterban leek niet optimaal gemobiliseerd te worden.

De gemeenteraadsverkiezingen van 1909

Net als in 1905, berichtte De Gelderlander in 1909 niet erg frequent rondom de periodieke gemeenteraadsverkiezingen. Dit is een indicatie dat Recht voor Allen geen intensieve verkiezingscampagne voerde. Opnieuw ging Recht voor Allen een samenwerking aan met antirevolutionairen van Nederland en Oranje. Burgerplicht werd uitgesloten van samenwerking. Zo stond de katholieke heer Hellegers, telegrambesteller van beroep, van Recht voor Allen tegenover de heer Kempees, oud-inspecteur van het stoomwezen in Nederlands-Indië, van de vrije liberalen.¹⁰²

Dit valt te verklaren doordat de liberalen een andere koers gingen varen en de katholieke elite in Nijmegen de liberalen meer als een bedreiging gingen zien. Een goed voorbeeld om dit te illustreren is te vinden in de krantenberichtgeving van De Gelderlander over een openbare lezing georganiseerd door Recht voor Allen voorafgaande aan de nationale

⁹⁸ *PGNC* (8 oktober 1905) 2.

⁹⁹ Jong, *diversiteit naar eenvormigheid*, 63.

¹⁰⁰ Brabers, *Nijmegen*, 236.

¹⁰¹ *PGNC* (21 september 1905) 2; *PGNC* (27 september 1905) 6.

¹⁰² *PGNC* (7 november 1909) 3.

verkiezingen dat jaar. In deze openbare lezing waarschuwde voorzitter Van Nispen tot Sevenaer dat het liberalisme een andere koers lijkt te zijn gaan varen, meer in de richting van de sociaaldemocraten:

Bij de verkiezingen zal het liberalisme ongetwijfeld weer samengaan met vrijzinnigen en sociaaldemocraten, al heeft het talrijke conservatieve elementen, die zich heel ver van het socialisme verwijderd gevoelen.¹⁰³

Samenwerking tussen katholieken en liberalen ging in de Nijmeegse gemeenteraad minder voor de hand liggen dan voorheen. In Arnhem trokken de liberalen en sociaaldemocraten al rond 1900 samen op. Dit zorgde voor een levendige debatcultuur in Arnhem, want een meerderheid behalen was daar voor geen enkele kiesvereniging vanzelfsprekend.¹⁰⁴ In Nijmegen vond deze ontwikkeling dus later plaats, mogelijk omdat de sociaaldemocraten pas vanaf 1910 actief werden in de Nijmeegse gemeentepolitiek.

Naast het veranderende liberalisme waren er binnen de katholieke zuil ook interne strubbelingen. Uit de krantenberichtgeving bleek dat katholieken zich verkiesbaar stelden als tegenstander van katholieke verenigingen. De problematische houding van sommige katholieken, volgens de voorzitter van Recht voor Allen, werd in dezelfde lezing ook geschetst. Hij beschreef een kritisch beeld van het voorheen liberaal katholicisme, dat “steeds meer symptomen kreeg van socialistisch of zelfs anarchistisch katholicisme. Dit uitte zich ook in de vele uitgebrachte stemmen in katholieke districten op socialistische kandidaten”.¹⁰⁵ Hieruit valt op te maken dat, door de opkomst van het socialisme in Nijmegen, de katholieken niet meer zo eensgezind leken te zijn als voorheen.

In 1909 werd hier nog niet actief op gereageerd in de vorm van een uitgebreide verkiezingscampagne. Wel signaleerde Recht voor Allen dat de opkomst van de sociaaldemocraten en de groeiende verdeeldheid in de eigen achterban gevolgen kon hebben voor de electorale situatie. De sociaaldemocraten kwamen in Nijmegen pas relatief laat op door de late industrialisatie van Nijmegen. Vanaf 1910 ontstond er een strijd tussen rooms en rood en de sociaaldemocraten bleken een geduchte concurrent in de Nijmeegse

¹⁰³ *De Gelderlander* (13 januari 1909) 3; *De Gelderlander* (14 januari 1909) 3; *De Gelderlander* (15 januari 1909) 3; *De Gelderlander* (16 januari 1909) 2.

¹⁰⁴ Jong, *Electoral cultuur*, 223.

¹⁰⁵ *De Gelderlander* (16 januari 1909) 2.

gemeentepolitiek.¹⁰⁶ Daarnaast vormde de groeiende verdeeldheid binnen de eigen achterban een probleem, want het kon leiden tot stemmenversnippering. Dit zou verklaren waarom in de krantenberichtgeving rondom de gemeenteraadsverkiezingen van 1913 en 1915, Recht voor Allen een andere houding aannam richting van haar achterban ten opzichte van de voorgaande onderzochte verkiezingsjaren.

De gemeenteraadsverkiezingen van 1913

De periodieke verkiezingen in 1913 stonden in het teken van de strijd tussen rooms en rood. Er dienden tien nieuwe raadsleden te worden gekozen. In een ledenvergadering van Recht voor Allen werd nog besloten het principe van evenredige vertegenwoordiging te handhaven bij de komende verkiezingen op 9 juli.¹⁰⁷ Recht voor Allen werkte opnieuw samen met de Nederland en Oranje.¹⁰⁸ De “Bond der Vrije Liberalen”, een nieuw opgekomen liberale kiesvereniging, zag af van samenwerking met de katholieken. Zij propageerden uitsluitend niet-katholieken, terwijl Recht voor Allen wel liberale kandidaten steunde. Dit kon mogelijk leiden tot verdeeldheid bij de katholieke stemmers, waardoor het behalen van een meerderheid bij de gemeenteraadsverkiezingen voor Recht voor Allen bemoeilijkt werd. Het uitsluitend stellen van tegenkandidaten werd de vrij-liberalen dan ook niet in dank afgenomen door Recht voor Allen. De Gelderlander koos duidelijk de zijde van de katholieken en haalde hard uit naar de vrij-liberale kiesvereniging, door te vermelden om absoluut niet op liberale kandidaten te stemmen en ze aan hun lot over te laten.¹⁰⁹

Door de mogelijke verdeeldheid bij de katholieken, hoopten de sociaaldemocraten hun slag te kunnen slaan. De plaatselijke afdeling van de SDAP had drie personen kandidaat gesteld in de districten, te weten de heren Orgers, Van der Hoeven en Corduwener.¹¹⁰ De sociaaldemocraten waren actief bezig met het binnenhalen van iedere stem in Nijmegen, zo zag ook het bestuur van Recht voor Allen. In de eerder onderzochte verkiezingsjaren besteedde De Gelderlander slechts zijdelings aandacht aan de tegenstand van de sociaaldemocraten. In 1913 pakte De Gelderlander de sociaaldemocraten echter stevig aan

¹⁰⁶ Maas, *Sociaal-Democratische Gemeentepolitiek*, 120.

¹⁰⁷ PGNC (11 juni 1913) 1.

¹⁰⁸ PGNC (6 juli 1913) 2; *De Gelderlander* (6 juli 1913) 16.

¹⁰⁹ *De Gelderlander* (6 juli 1913) 1; *De Gelderlander* (8 juli 1913) 1.

¹¹⁰ PGNC (12 juni 1913) 3.

en typeerde hen als “het roode gevaar”.¹¹¹ De krant meldde eveneens “hoe één enkele socialist een hele Raadsvergadering in de war kan brengen. Ieder rechtgeaard kiezer zou de socialisten buiten onze raad moeten houden.”¹¹² Tevens werden alle katholieke kiezers opgeroepen om hun burgerplicht te vervullen, door deel te nemen aan de verkiezingen en niet te verzuimen.¹¹³ Om de sociaaldemocraten buiten de gemeenteraad te houden moesten zij zich verenigen en stemmenversnippering voorkomen. Zodoende ging De Gelderlander nog meer fungeren als spreekbuis van de katholieke kiesvereniging.

De katholieke kiesvereniging leek echter moeite te hebben met het mobiliseren van hun hele achterban. Doordat de katholieke stemmen verdeeld waren tussen de kandidaten van Recht voor Allen en de met steun van katholieken gestelde tegenkandidaten, haalden de katholieken geen meerderheid tegen de sociaaldemocraten.¹¹⁴ De sociaaldemocratische heren Orgers en Van der Hoeven kwamen tot een herstemming. Het was voor Recht voor Allen een duidelijk signaal dat nu zelfs sociaaldemocraten het tot een herstemming wisten te schoppen.¹¹⁵ Dat de sociaaldemocraten tot een herstemming kwamen was een teken dat het decennialange verkiezingsmonopolie van de katholieken aan het wankelen werd gebracht. Dit valt te verklaren door de slechte opkomst van de katholieke stemgerechtigden en het samenwerken van de liberalen met de sociaaldemocratische kandidaten.¹¹⁶

Bij de herstemming steunde Recht voor Allen opnieuw de liberale kandidaten, omdat er gevreesd werd om anders achter te blijven in het aantal stemmen bij de sociaaldemocraten.¹¹⁷ De Gelderlander koos opnieuw duidelijk de katholieke zijde en probeerde de katholieke kiesgerechtigden wederom te mobiliseren. Duidelijke voorbeelden zijn te vinden in de krantenberichtgeving in de aanloop naar de herstemming. Daarin benadrukte De Gelderlander bijvoorbeeld dat een eendrachtige samenwerking aan katholieke zijde dringend nodig was. Daartoe benadrukte de krant niet in een onderlinge personenstrijd tussen katholieken te willen belanden.¹¹⁸ De Gelderlander bleef zich uitsluitend richten op de bestaande katholieke achterban. Buiten de gevestigde katholieke kring om mobiliseerden zij

¹¹¹ *De Gelderlander* (10 juli 1913) 1.

¹¹² *De Gelderlander* (8 juli 1913) 1.

¹¹³ *De Gelderlander* (13 juni 1913) 2.

¹¹⁴ *De Gelderlander* (10 juli 1913) 1.

¹¹⁵ *Ibidem*, 175.

¹¹⁶ Maas, *Sociaal-Democratische Gemeentepolitiek*, 175.

¹¹⁷ *De Gelderlander* (20 juli 1913) 1.

¹¹⁸ *De Gelderlander* (13 juni 1913) 1.

geen nieuwe kiezers. Vanaf 1899 was dit al het geval. Uiteindelijk wist Recht voor Allen de winst naar zich toe te trekken en belandde er geen sociaaldemocraat in de gemeenteraad.¹¹⁹ PGNC meldde dat de overwinning groots werd gevierd met muziek.¹²⁰

De gemeenteraadsverkiezingen van 1915

De interne verdeeldheid bij de katholieken nam toe door de kwestie rondom het bouwen van de Waalbrug tijdens de gemeenteraadsverkiezingen van 1915. Recht voor Allen was voor het bouwen van de brug, maar had geen meerderheid in de gemeenteraad. Om een meerderheid te verkrijgen adviseerde Recht voor Allen de kiezers om op kandidaten te stemmen die ook voor de Waalbrug waren.¹²¹ Sommige leden konden zich niet vinden in deze werkwijze. Zij vonden het een problematische toepassing van de evenredige vertegenwoordiging en het algemeen belang zou hierdoor niet langer voorop worden gesteld. Hiertoe organiseerden de ontevreden leden een protestvergadering, zo wist *De Gelderlander* te melden. In de vergadering zou een keuze worden voorgelegd tussen reorganisatie of oprichting van een nieuwe katholieke kiesvereniging.¹²² *De Gelderlander* reageerde en koos opnieuw de zijde van Recht voor Allen, door te vermelden dat kandidaatstellingen volgens het reglement waren verlopen en dat “degenen die daarbij hun zin niet kregen dit punt snel moesten verduidelijken”.¹²³ De katholieken waren duidelijk niet gediend van een opstandige houding van leden en lieten dit publiekelijk blijken.

Uiteindelijk kwam het bestuur tot de conclusie om een vergadering te organiseren, waarin de werkwijze van Recht voor Allen bediscussieerd kon worden.¹²⁴ In die vergadering werd het voorstel van de heer Bunning aangenomen om een nieuwe rooms-katholieke kiesvereniging op te richten. Uitdrukkelijk werd gemeld dat deze vereniging naar “recht en billijkheid zal handelen bij gemeenteraadsverkiezingen, onder volle behartiging van de evenredige vertegenwoordiging”.¹²⁵ Tevens lag de nadruk op het verkiesbaar stellen van “degelijke, beleidvolle en voor hun taak berekende mannen, die de gemeentelijke belangen

¹¹⁹ *De Gelderlander* (24 juli 1913) 1.

¹²⁰ *PGNC* (24 juli 1913) 1.

¹²¹ *Brabers, Nijmegen*, 511.

¹²² *De Gelderlander* (25 juni 1915) 2.

¹²³ *De Gelderlander* (25 juni 1915) 2.

¹²⁴ *De Gelderlander* (25 juni 1915) 4.

¹²⁵ *De Gelderlander* (1 juli 1915) 2; *De Gelderlander* (2 juli 1915) 1.

flink wisten te behartigen".¹²⁶ Later in het jaar berichtte de PGNC over een nieuwe rooms-katholieke kiesvereniging: Kiesvereniging Dr. Schaepman.¹²⁷

In een uitgebreid bericht in *De Gelderlander* komt Recht voor Allen terug op de mogelijke afscheiding en de redenen hierachter. Hierin sprak Recht voor Allen de katholieke kiezers aan die het vertrouwen in Recht voor Allen wilden opzeggen. In *De Gelderlander* werd de kritiek op de evenredige vertegenwoordiging en het eigenbelang weerlegd. Duidelijk werd dat Recht voor Allen zich van geen kwaad bewust was en stipten ze met name aan dat de gemeenteraad een juiste afspiegeling is van de wil van het volk.¹²⁸ *De Gelderlander* meldde dat Recht voor Allen dit debat rondom verbeterpunten liever intern had uitgepraat in plaats van het met het publiek te delen.¹²⁹ Er was daarnaast sprake van een slechte timing, want deze onrust ontstond tijdens de voorbereiding op de nieuwe verkiezingen.

In de aanloop naar de gemeenteraadsverkiezingen van 1915 deelde *De Gelderlander* de interne verdeeldheid met haar lezers. *De Gelderlander* zette zich scherp af tegen katholieke dissidenten en stipte hiertoe de waarden aan die een goed katholiek zou moeten bezitten. Een duidelijk voorbeeld hiervan is te vinden in de berichtgeving van de Nijmeegse kranten voorafgaand aan de verkiezingen in 1915:

Kom opdagen voor het algemeen belang. Doet uw plicht! De plicht van rechtgeaarde katholiek is, zich zooveel mogelijk te houden aan de katholieke organisatie en die niet moedwillig door eigenzinnige dwarsdrijverij van valsche broeders te verstoren.¹³⁰

Men zou geen goed katholiek zijn, op het moment dat zij anders stemden. Daarnaast kwam voornamelijk de boodschap naar voren om eensgezind op te treden, zodat een meerderheid aan stemmen in Nijmegen kon worden behaald. Zodoende kwam in de berichtgeving een sterke nadruk op katholieke waarden naar voren.

Dat Recht voor Allen hard optrad tegen katholieke dissidenten, bleek ook uit het volgende voorbeeld voorafgaand aan de gemeenteraadsverkiezingen in 1915. De heer Van der Waarden, katholiek, stelde zich als tegenkandidaat tegen Recht voor Allen op nadat hij

¹²⁶ *De Gelderlander* (1 juli 1915) 2; *De Gelderlander* (2 juli 1915) 1.

¹²⁷ *PGNC* (11 september 1915) 2; *De Gelderlander* (25 juli 1915) 1.

¹²⁸ *De Gelderlander* (27 juli 1915) 1.

¹²⁹ *De Gelderlander* (11 juli 1915) 1.

¹³⁰ *De Gelderlander* (27 juli 1915) 1.

zijn kandidatuur voor Recht voor Allen moest intrekken. Recht voor Allen maakte hem vanwege deze actie publiekelijk uit voor een “niet degelijke katholiek en een belustig man die tegen de katholieke beginselen optreedde”.¹³¹ Daarnaast riep De Gelderlander de lezers op de handelswijze van Van der Waarden af te keuren, aangezien die in strijd was met de eer, waardigheid en de eenheid van Recht voor Allen. Zodoende zouden ze hun stem niet op de heer Van der Waarden, maar op de heer Wellen van Recht voor Allen moeten uitbrengen.¹³²

Na de eerste verkiezingsuitslag bleek dat het opnieuw niet is gelukt om de katholieke achterban eensgezind te mobiliseren. Hierdoor kwam het tot een tweede en een derde herstemming. Voorafgaande aan de tweede herstemming verzocht De Gelderlander de lezers opnieuw om eensgezind naar de stembus te komen en op de kandidaten van Recht voor Allen te stemmen.¹³³ Zodoende vonden er in 1915 vergelijkbare praktijken plaats als in 1913, maar waren nu de katholieke dissidenten het mikpunt in plaats van de sociaaldemocraten.

Een derde herstemming volgde. De uitslag van de derde herstemming betekende een overwinning voor Recht voor Allen. De PGNC berichtte kort hierover. In De Gelderlander werd groots uitgekapt, met een groot compliment richting hun achterban:

Het katholieke Nijmegen dat zich flink heeft gehouden en duidelijk getoond niets te moeten hebben van die dwarsdrijvers en tegenwerkers der katholieke organisatie, die onder de leus van de katholieke beginselen, juist de katholieke eenheid het hardste bestoken.¹³⁴

Tussenbalans

In de eerste verkiezingsjaren hanteerde Recht voor Allen een stijl van afstandelijkheid en onafhankelijkheid. Van concurrentie hadden ze niet veel te duchten, dus hoefden ze hun stijl niet aan te passen. Van een uitgebreide verkiezingscampagne was geen sprake. Dit past in een nationale context waarin katholieken in katholieke districten weinig moeite deden om kiezers te mobiliseren, want door de inrichting van het districtenstelsel kwam men vrij gemakkelijk tot een absolute meerderheid.¹³⁵ Ook tijdens de verkiezingen van 1905 en 1909 bleef Recht

¹³¹ *De Gelderlander* (24 juli 1915) 4.

¹³² *De Gelderlander* (24 juli 1915) 4; *De Gelderlander* (25 juli 1915) 18.

¹³³ *De Gelderlander* (25 juli 1915) 1.

¹³⁴ *De Gelderlander* (29 juli 1915) 1.

¹³⁵ Jong, *diversiteit naar eenvormigheid*, 64.

voor Allen deze sobere electorale stijl hanteren, maar signaleerde de kiesvereniging wel een aantal maatschappelijke veranderingen die invloed konden hebben op de gemeenteraadsverkiezingen. Vanwege hun dominante positie, mogelijk gemaakt door de inrichting van het kiesstelsel, zagen ze geen noodzaak om te reageren op de veranderende situatie. Hierdoor zou je kunnen stellen dat de wet van de remmende voorsprong van toepassing werd op de katholieke kiesvereniging.¹³⁶

Uit de krantenberichtgeving bleek dat door het ontbreken van geduchte concurrentie, de katholieke kiesvereniging verzuimde haar achterban actief te mobiliseren. De sociaaldemocraten zorgden voor geduchte concurrentie. Hoewel Recht voor Allen zich ook in 1899 al afzette tegen de sociaaldemocraten werden ze pas vanaf de jaren 1910 een mikpunt in de verkiezingscampagne van Recht voor Allen. Dit valt te verklaren door de relatief late opkomst van socialisten in Nijmegen. Daarom ging Recht voor Allen de sociaaldemocraten pas in 1910 als concurrent zien.

Daarnaast werd de tegemoetkomende houding, die Recht voor Allen zichzelf toedichtte in de krantenberichtgeving, niet zo ervaren door de oppositie en sommige eigen leden. In 1915 leidde dit zelfs tot een afscheiding van een aantal leden. Dat eigen leden zich roerden in het debat, valt wellicht te verklaren door het overwegend katholieke karakter van Nijmegen. Op nationaal niveau zag je dat bij districten waar sterke ideologische tegenstellingen ontbraken, vaak meer spanning binnen de partij ontstond.¹³⁷ Met deze reden werden dissidenten via advertentiecampagnes en vergaderingen hard aangepakt door Recht voor Allen in 1913 en 1915.

Nadat de concurrentie van de sociaaldemocraten en dissidenten toenam, begon Recht voor Allen steeds sterker in te zetten op mobilisatie van kiezers. Katholieken werden opgeroepen om eensgezind naar de stembus te komen. Zelfs toen de concurrentie toenam, wierf Recht voor Allen echter niet buiten de eigen geloofskring. Deze bevinding sluit aan bij het beeld dat katholieken niet streefden naar een maximalisatie van kiezers en hun campagne uitsluitend richtten op de religieuze achterban.¹³⁸ Daarnaast nam de noodzaak om de achterban te mobiliseren toe omdat de katholieke opkomst bij de regionale verkiezingen problematisch was. Dit valt te verklaren door het overwicht dat Recht voor Allen jaren lang

¹³⁶ J. Romein, 'De dialectiek van de vooruitgang' in: *Forum, maandschrift voor letteren en kunst* 4:1 (1935) 751-777.

¹³⁷ Jong, *diversiteit naar eenvormigheid*, 76.

¹³⁸ Jong, *rituele volkstellingen*, 130-133.

had in Nijmegen, waardoor kiezers minder de noodzaak inzagen om te gaan stemmen. In hun ogen behaalde Recht voor Allen toch wel de winst. Kortom, door de toenemende concurrentie en de dalende opkomst van katholieke stemmers bij verkiezingen intensiverde Recht voor Allen het contact met de eigen achterban door in te zetten op eensgezindheid in de katholieke achterban, mobilisatie richting de stembus en het afzetten richting tegenstanders.

Hoofdstuk 3. Hoe Recht voor Allen in contact kwam met de kiezer

In dit hoofdstuk wordt er geschetst welke activiteiten Recht voor Allen ondernam om in contact te komen en blijven staan met de kiezers. Eerder werd in de Status Quaestionis al duidelijk dat de verkiezingsactiviteiten van kiesverenigingen vooral een lokaal karakter hadden tijdens het districtenstelsel. Hierbij was het voor kiesverenigingen van belang om in de lokale politiek hun achterban niet te verliezen en hen te mobiliseren om te stemmen. Hoewel kiesverenigingen vooral actief waren in verkiezingstijd, ondernamen ze ook verschillende activiteiten hierbuiten.

Het vorige hoofdstuk liet chronologisch aan bod komen hoe verkiezingscampagnes werden vormgegeven op lokaal niveau bij Recht voor Allen. Hierin bleek dat de katholieke vereniging geen contacten aanging buiten de eigen geloofsgenoten. Ook kwamen zijdelings al activiteiten van Recht voor Allen naar voren. Om hier een meer compleet beeld van te geven, gaat dit hoofdstuk aan de hand van de krantenberichtgeving, het algemeen reglement van Recht voor Allen en een bijgehouden kasboekje meer specifiek in op de vormgeving van de verschillende activiteiten die Recht voor Allen ondernam.

Vergaderingen

Recht voor Allen organiseerde vergaderingen waar kiezers bij aanwezig konden zijn. Zij organiseerden drie soorten vergaderingen: algemene ledenvergaderingen, verkiezingsbijeenkomsten en vergaderingen met debat. Deze vergaderingen vonden plaats “op het moment dat het bestuur van Recht voor Allen het nodig achtte”.¹³⁹ Via plaatselijke kranten werden kiezers een aantal dagen voor het plaatsvinden van een vergadering uitgenodigd. In het bericht stond kort het doel van de vergadering, de datum en de locatie. Van de vergaderingen verscheen achteraf ook een verslag in de krant.

De algemene ledenvergaderingen vonden plaats voorafgaand aan nationale, provinciale en gemeentelijke verkiezingen. Bij ledenvergaderingen stond vaak de aanpak van de komende verkiezingscampagne en de kandidaatstelling centraal. Kiesverenigingen werden daarom gezien als een cruciaal onderdeel voor het geldende districtenstelsel. Via

¹³⁹ Regionaal Archief Nijmegen, Kiesvereniging “Recht voor Allen” (584), inv.nr.1, ‘Reglementen van de R.K. Kiesvereniging 'Recht voor Allen', 8.

verschillende wegen brachten zij kiezers op de hoogte van de aanbevolen kandidaten en mobiliseerden zij kiesgerechtigden.

Tot 1894 vond de kandidaatstelling plaats in dezelfde vergadering. In een bestuursvergadering in 1894 besloten de leden van Recht voor Allen deze procedure op te delen in twee verschillende vergaderingen: in de eerste vergadering konden kandidaten worden opgegeven en in de tweede vergadering vond de stemming plaats. In de eerste algemene ledenvergadering werden dus de aanbevolen kandidaten opgegeven.

Tot acht dagen voor de eerste vergadering hadden leden het recht om anoniem een aangetekend briefje met een of meerdere kandidaten aan het bestuur voor te stellen.¹⁴⁰ Om in aanmerking te komen voor het kandidaatschap, dienden afzonderlijke leden dezelfde persoon aan te bevelen bij het bestuur. Vervolgens werden de kandidaten, voorafgaand aan de tweede vergadering, op alfabetische volgorde bekendgemaakt in de krant. Tijdens of na de eerste vergadering had een aanbevolen kandidaat de mogelijkheid om zich terug te trekken. Op het moment dat er minder dan twee potentiële kandidaten overbleven voor een vacature, konden leden nieuwe kandidaten aandragen.¹⁴¹

In de tweede vergadering werden de kandidaten definitief gekozen. Eerst heeft het bestuur de bevoegdheid om een advies uit te brengen op een of meerdere kandidaten.¹⁴² Daarna kregen leden de gelegenheid om de kandidaten te bespreken. Aan het eind van de vergadering vond de stemming plaats. Een kandidaat won op het moment dat er een absolute meerderheid op deze persoon had gestemd. Was dit niet het geval, dan diende er een herstemming te komen. De aanbevelingen die het bestuur deed in de deze vergadering hadden invloed op de uitkomst. De mening van het bestuur werd namelijk vaak overgenomen door leden. Dit sluit aan bij de theorie van De Jong dat kiezers vaker gingen stemmen op basis van partijloyaliteit in plaats van op de persoon.¹⁴³ Zo was het bestuur in staat om de uitslag in grote mate te sturen. Er was dus mogelijk sprake van beïnvloeding van de kiezers door kiesverenigingen.

¹⁴⁰ Regionaal Archief Nijmegen, Kiesvereniging "Recht voor Allen" (584), inv.nr.1, 'Reglementen van de R.K. Kiesvereniging 'Recht voor Allen', 9.

¹⁴¹ Regionaal Archief Nijmegen, Kiesvereniging "Recht voor Allen" (584), inv.nr.1, 'Reglementen van de R.K. Kiesvereniging 'Recht voor Allen', 10.

¹⁴² Regionaal Archief Nijmegen, Kiesvereniging "Recht voor Allen" (584), inv.nr.1, 'Reglementen van de R.K. Kiesvereniging 'Recht voor Allen', 11.

¹⁴³ Jong, *Electorale cultuur*, 27.

Ook over vergaderingen met bestuurlijke thema's werd in de kranten verslag gedaan. Zo'n bestuurlijke vergadering kon betrekking hebben op wisselingen in bestuurlijke posities. Het bestuur van de Recht voor Allen werd gekozen door de leden en bestond uit twaalf leden. Vervolgens diende het bestuur een voorzitter, een ondervoorzitter, een penningmeester, een eerste secretaris en een tweede secretaris te kiezen.¹⁴⁴ Het verloop was snel. Van de twaalf leden traden er ieder jaar zes af. Vervolgens konden deze leden zich wel opnieuw herkiesbaar stellen. In een algemene vergadering, die stevast plaatsvond in de maand april, werden de nieuwe bestuursleden gekozen.¹⁴⁵ Het kwam veelvuldig voor dat bestuursleden herkozen werden en voor een lange tijd in het bestuur van Recht voor Allen plaatsnamen.

Daarnaast konden voorstellen tot reglementswijzigingen behandeld worden in algemene vergaderingen. Zo vond er op 16 juni 1911 een ledenvergadering plaats om over een reglementswijziging betreffende contributie te discussiëren en te stemmen. De staatskas van Recht voor Allen was namelijk zo goed als leeg.¹⁴⁶ Tijdens de vergadering stond een voorstel tot wijziging van artikel 6, lid 2, van het reglement op de agenda. Het voorstel was om een meer geleidelijke opklimming te brengen in de contributie van leden op basis van de hoogte van hun inkomen.¹⁴⁷ Voor Recht voor Allen was het belangrijk dat er een hoog aantal leden kwam opdagen en mee kon stemmen, om zo een groot mandaat te krijgen. Het bestuursvoorstel werd op 28 juni 1911 met een grote meerderheid aangenomen.¹⁴⁸ Uiteindelijk werd het aangenomen voorstel tot reglementswijziging doorgevoerd als correctie op het geldende reglement van Recht voor Allen.

Naast de algemene vergaderingen organiseerde Recht voor Allen ook verkiezingsbijeenkomsten. Dit gebeurde voornamelijk voorafgaand aan nationale verkiezingen. In 1901 en 1905 werd nog geen bijeenkomst georganiseerd door Recht voor Allen. Dit veranderde in 1909. Vanaf toen werd er voorafgaand aan een nationale verkiezing een lezing georganiseerd voor leden en niet-leden.¹⁴⁹ De bijeenkomsten werden groots aangepakt en gehouden in de vorm van een politieke lezing met een spreker. In 1909 werd de

¹⁴⁴ Regionaal Archief Nijmegen, Kiesvereniging "Recht voor Allen" (584), inv.nr.1, 'Reglementen van de R.K. Kiesvereniging 'Recht voor Allen', 6-7.

¹⁴⁵ Ibidem, 6-7.

¹⁴⁶ *De Gelderlander* (28 maart 1911) 2.

¹⁴⁷ *PGNC* (31 mei 1911) 4.

¹⁴⁸ *PGNC* (28 juni 1911) 1.

¹⁴⁹ *De Gelderlander* (13 januari 1909) 3; *De Gelderlander* (14 januari 1909) 3; *De Gelderlander* (15 januari 1909) 3; *De Gelderlander* (16 januari 1909) 2.

heer Bruna uitgenodigd om een politieke lezing te geven over de politieke toestand in Nederland.¹⁵⁰ Hij was redacteur van het tijdschrift Het Centrum. Daarnaast was ook voorzitter Van Nispen tot Sevenaer, wiens broer namens district Nijmegen plaatsnam in de Tweede Kamer, spreker. Na afloop was er ruimte voor vragen. In 1913 werd de politieke lezing genaamd “Wat wil de rechterzijde” georganiseerd.¹⁵¹ Opnieuw werd de heer Bruna uitgenodigd door Recht voor Allen om te komen spreken. In de samenvatting van de lezingen van 1909 en 1913, die achteraf werden gepubliceerd door De Gelderlander, is te zien dat de spreker vooral voor eigen parochie preekt. Een voordeel van deze lezingen voor Recht voor Allen is om twijfelende kiezers tijdens zo’n bijeenkomst kennis te laten maken met de katholieke opvattingen. Daarbovenop werden deze openbare vergaderingen in kranten verslagen, waardoor de katholieke inhoud nog meer personen bereikte.

Verder werden ook vergaderingen met debat gehouden voorafgaand aan sommige verkiezingen. Hier konden sprekers en kandidaat-raadsleden hun opvattingen delen en in gesprek gaan met de toeschouwers. Zo werd in 1911 een vergadering georganiseerd.¹⁵² Voorafgaand werd via De Gelderlander reclame gemaakt voor de vergadering. Op de vergadering zou de heer Reymer, een advocaat uit Hilversum en coalitie-kandidaat voor de Tweede Kamer namens Amsterdam, spreken over de komende stembusstrijd op gemeentelijk niveau. Recht voor Allen zag dit als een kans om hun achterban verder te mobiliseren richting de gemeenteraadsverkiezingen.¹⁵³ Zodoende hielpen deze bijeenkomsten om het contact tussen kiesvereniging en kiezer te versterken.

Niet alle katholieken zagen echter het nut in van een open vergaderingen met debat.¹⁵⁴ Via een ingezonden brief aan De Gelderlander liet een persoon genaamd “een katholieke werkmán” weten dat openbare vergaderingen met debat meestal hebben geleid tot socialistische propaganda.¹⁵⁵ Volgens de werkmán draagt deelneming dan ook alleen bij aan het succes van de sociaaldemocraten, want een degelijk debat met hen voeren beschouwde hij als onmogelijk.¹⁵⁶ Dit komt overeen met het beeld dat De Jong schetste van open debatavonden in Arnhem. Hij constateerde dat vooral sociaaldemocratische debaters het

¹⁵⁰ *De Gelderlander* (16 januari 1909) 2.

¹⁵¹ *De Gelderlander* (22 april 1913) 2; *De Gelderlander* (26 april 1913) 6.

¹⁵² *De Gelderlander* (13 juni 1913) 2; *De Gelderlander* (13 juni 1913) 4.

¹⁵³ *De Gelderlander* (13 juni 1913) 2.

¹⁵⁴ *De Gelderlander* (13 juni 1913) 2; *De Gelderlander* (13 juni 1913) 4.

¹⁵⁵ *De Gelderlander* (6 juni 1913) 2.

¹⁵⁶ *De Gelderlander* (6 juni 1913) 2.

podium opsprongen om de eigen denkbeelden voor een gemengd publiek te kunnen verspreiden.¹⁵⁷ Propagandist Poldermans reageerde namens Recht voor Allen een dag later indirect op het ingezonden stuk, door te vermelden dat er een controle plaatsvond bij de ingangen van de vergaderzalen en het bestuur geen propagandisten van andere partijen toeliet, tenzij het leden waren van Recht voor Allen.¹⁵⁸ Zodoende kan gesteld worden dat de katholieke kiesvereniging geen andersdenkenden bij een openbare vergadering toe liet. Dit past in het beeld dat de verkiezingsactiviteiten uitsluitend gericht waren op eigen religieuze achterban.

Strooibiljetten

Naast de verschillende vergaderingen die Recht voor Allen hield om de kiezer te informeren, maakte de kiesvereniging tijdens gemeenteraadsverkiezingen ook gebruik van schriftelijke propaganda. Zodoende werd er bijvoorbeeld gebruikgemaakt van brochures, aanplakbiljetten, strooibiljetten en verkiezingskranten. Hierbij was het van belang om de boodschappen vaak te herhalen, zodat kiezers de informatie onthielden. Het propagandamateriaal kon door propagandisten van kiesverenigingen soms worden bezorgd, maar lang niet altijd. Voor huis aan huis bezorging waren namelijk niet altijd voldoende vrijwilligers te vinden. Zodoende werden de schriftelijke propaganda vooral rondgestuurd door middel van brieven met postzegels.¹⁵⁹

Dit gold bijvoorbeeld voor de strooibiljetten die door Recht voor Allen per post werden verstuurd. Gedurende de periode 1896 tot 1917 is in de berichtgeving van de PGNC en De Gelderlander geconstateerd dat Recht voor Allen strooibiljetten verspreidde en zo in contact stond met de kiezer. De belangrijkste functie van een strooibiljet is om de kiezer te informeren en te helpen herinneren richting de verkiezingen. Op een strooibiljet stond welke kandidaten werden aanbevolen en namens welke kiesvereniging. Doordat kiesverenigingen de kiezerslijsten hadden van hun gemeente, waren ze op de hoogte van wie waar woonde en konden ze de strooibiljetten doelgericht verspreiden. In het kasboekje van Recht voor Allen komt naar voren dat het aanschaffen van postzegels jaarlijks een aanzienlijke kostenpost

¹⁵⁷ Jong, *diversiteit naar eenvormigheid*, 67.

¹⁵⁸ *De Gelderlander* (7 juni 1913) 5.

¹⁵⁹ Jong, *Electorale cultuur*, 74.

was.¹⁶⁰ Doordat dit de gehele onderzoeksperiode bleef doorgaan, kan worden opgemaakt dat strooibiljetten effectieve middelen waren om de kiezer te bereiken.

Naast reclame maken voor eigen kandidaten, werden de strooibiljetten ook ingezet om de politieke tegenstanders aan te vallen.¹⁶¹ Volgens een advertentie van Recht voor Allen in *De Gelderlander* werden strooibiljetten wel eens vervalst.¹⁶² Zo werd er in 1915 een biljet per post verspreid met het opschrift van de katholieke kiesvereniging, terwijl de inhoud tegen Recht voor Allen inging. In een bericht voorafgaande aan de periodieke gemeenteraadsverkiezingen gaf Recht voor Allen aan dat deze strooibiljetten niet van hen afkomstig waren en tegenstanders hiermee waarschijnlijk verwarring wilden zaaien. De kiezers moesten dus op hun hoede zijn voor verdachte strooibiljetten. Om verdere verwarring tegen te gaan, werd vervolgens een voorbeeld geplaatst met hoe een correct stembiljet er uit zou moeten zien en welke kandidaten aangekruist dienden te worden volgens Recht voor Allen.

Advertenties

Naast strooibiljetten maakte Recht voor Allen ook gebruik van advertenties. Zij konden tegen betaling advertenties plaatsen in een krant. In de onderzochte periode kwamen advertenties vooral in de week voorafgaande aan verkiezingen voor. Voor Recht voor Allen bleek het dus extra van belang om kort voor de verkiezingen zichtbaar te zijn.

De belangrijkste reden was om de kiezer te informeren. Via advertenties vermeldde Recht voor Allen hoe en op welke kandidaten kiezers konden stemmen. In de advertenties adviseerden kiesverenigingen kiezers nadrukkelijk om te stemmen op de door hen aanbevolen kandidaten. Deze advertenties hadden ook tot doel om de kiezers te herinneren om op te komen dagen en bij het stemmen de juiste keuze te maken. Tevens adviseerde Recht voor Allen op welke andersdenkende kandidaten te stemmen.¹⁶³ Vanwege hun proportionele plicht wilde de katholieke kiesvereniging een aantal andersdenkenden aanstellen als raadslid. Recht voor Allen had vaak een voorkeur voor bepaalde personen en door te adviseren om op deze persoon te stemmen werd gepoogd invloed te behouden binnen de gemeenteraad.

¹⁶⁰ Regionaal Archief Nijmegen, Kiesvereniging "Recht voor Allen" (584), inv.nr.5, 'Kasboekje van inkomsten en uitgaven, 1894-1909'.

¹⁶¹ *De Gelderlander* (27 mei 1905) 2.

¹⁶² *De Gelderlander* (27 mei 1905) 2.

¹⁶³ Zie bijvoorbeeld: *PGNC* (11 juli 1911) 3.

In de advertenties stond vaak een korte toelichting over de aanbevolen kandidaat. De binding van kandidaten met een kiesvereniging was niet zo sterk en de kiezers gingen vaak af op persoonlijke voorkeur. Professionele kwaliteiten werden vaak hoger gewaardeerd dan politieke voorkeur.¹⁶⁴ Bovenal waardeerden kiezers bij gemeenteraadsleden professionaliteit, onafhankelijkheid en een sterke binding met het district. Een goed voorbeeld hiervan is te vinden in de advertentie van Recht voor Allen voor de heer Cranenburgh in aanloop naar de gemeenteraadsverkiezingen van 1911. De katholieke heer Cranenburgh werd door Recht voor Allen omschreven als een onafhankelijk man die zeer bekwaam was op het gebied van rechtswetenschap en administratie. Daarnaast legde Recht voor Allen in de advertentie de nadruk op de katholieke waarden van de heer Cranenburgh.¹⁶⁵ Dit voorbeeld illustreert dat de persoonlijke kwaliteiten van de kandidaten ook begin twintigste eeuw vaak nog een belangrijke rol speelden voor kiezers.¹⁶⁶

Naast het informerende karakter van advertenties, werden advertenties door kiesverenigingen ingezet om de politieke tegenstander aan te vallen. Dit was bijvoorbeeld sterk het geval bij de advertenties van Recht voor Allen over de sociaaldemocraten. De verhouding tussen deze twee groepen was vanaf het eerste moment vijandig. Vanaf het moment dat de sociaaldemocraten zich sterker gingen positioneren in de Nijmeegse politieke arena rond 1910, was te zien dat Recht voor Allen in advertenties de aanval op hen inzette. Een goed voorbeeld hiervan is te vinden in de berichtgeving van de Nijmeegse kranten in de aanloop naar de gemeenteraadsverkiezingen van 1911, toen de sociaaldemocraten een stemming eisten vanwege een vrijgekomen raadszetel in 1911. Die zetel was volgens Recht voor Allen voor de katholieken bestemd. Recht voor Allen beschouwde de actie van de sociaaldemocraten als een aanval en riep via een advertentie in zowel de PGNC als De Gelderlander alle kiezers op om eensgezind op te komen dagen bij de stembus. Door massaal op de kandidaat van Recht voor Allen te stemmen, konden de kiezers laten zien dat zij het werken en de handelswijze van het groepje sociaaldemocraten veroordeelden.¹⁶⁷

Het veelvuldig informeren, adviseren en afzetten tegen politieke en sociale tegenstanders als communicatiemiddel door Recht voor Allen richting de kiezers valt te bezien aan de hand van het concept electorale wanpraktijken van Rutjes en De Jong. Zij typeerden

¹⁶⁴ Jong, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit*, 74, 75.

¹⁶⁵ PGNC (05 november 1911) 2; *De Gelderlander* (5 november 1911) 14.

¹⁶⁶ Jong, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit*, 74, 75.

¹⁶⁷ PGNC (05 november 1911) 2; *De Gelderlander* (5 november 1911) 14.

deze communicatie richting de kiezers in de negentiende eeuw als een electorale wanpraktijk.¹⁶⁸ De ontwikkelingen die de Kieswet-Van Houten in 1896 doorvoerde probeerde elke vorm van ongepaste invloed op de keuze van de kiezers tegen te gaan. Zodoende stelden De Jong en Rutjes dat de invloed van 'ongepaste invloed' hierdoor ook veranderd was. Tot 1896 werd infomeren en aanbevelen nog getypeerd als electorale wanpraktijk. Na 1896 werden verenigingen die kiezers voorlichtten of beïnvloedden echter in een veel bredere kring geaccepteerd. Na 1896 werden vooral dwang, pressie en omkoping gezien als ongepaste invloed.¹⁶⁹ De vraag blijft echter staan in hoeverre kiezers echt sociaal onafhankelijk zijn geworden door de professionaliseringslag die werd gemaakt met de Kieswet-Van Houten.

Tussenbalans

Tot de belangrijkste activiteiten die Recht voor Allen organiseerde behoorden het vergaderen, het verspreiden van strooibiljetten en het plaatsen van advertenties in kranten. Deze activiteiten vonden al plaats sinds de oprichting van Recht voor Allen in 1865 en liggen in lijn met de activiteiten van andere katholieke kiesverenigingen in Nederland.¹⁷⁰

Zoals in hoofdstuk 2 besproken, intensiverde Recht voor Allen het contact met de kiezers in 1913 en 1915 onder toenemende druk van concurrentie. Van nieuwe activiteiten was echter geen sprake. Andere Nijmeegse kiesverenigingen innoveerden door open debatavonden, dansavonden en huisbezoeken bij alle kiesgerechtigden als activiteiten te organiseren om in contact te komen met kiesgerechtigden.¹⁷¹ Recht voor Allen bleef echter vasthouden aan de gebruikelijke verkiezingsactiviteiten. Overeenkomstig met de theorie van De Jong wierf de katholieke kiesvereniging niet buiten hun geloofskring.¹⁷² Dit is enerzijds logisch omdat men lang niet de noodzaak voelde om te innoveren: men won namelijk altijd in het katholieke Nijmegen. Anderzijds is het opvallend dat Recht voor Allen zelfs na interne strubbelingen en de socialisten die opkwamen nog grotendeels vast bleef houden aan de bekende activiteiten. Zodoende is ook hier de wet van de remmende voorsprong zichtbaar, want de tegenstanders vernieuwden hun verkiezingscampagnes terwijl Recht voor Allen vast bleef houden aan de bekende activiteiten.

¹⁶⁸ De Jong, *electorale wanpraktijken in Nederland*, 595.

¹⁶⁹ *Ibidem*, 595.

¹⁷⁰ Jong, *rituele volkstellingen*, 115-133.

¹⁷¹ *Ibidem*, 130.

¹⁷² *Ibidem*, 130.

Conclusie

In deze masterscriptie is de ontwikkeling van de electorale cultuur van Recht voor Allen geschetst en geanalyseerd. Binnen het concept electorale cultuur in dit onderzoek lag de nadruk op het contact tussen kiezer en gekozene tussen 1870 en 1940. Onderzoek naar de kiesverenigingen richtte zich tot nu toe met name op de vertegenwoordiging in verkiezingen en de institutionele vormgeving op landelijk niveau, maar heeft in mindere mate in kaart gebracht hoe de verkiezingscampagnes en electorale stijl eruit zagen op regionaal niveau. Dit is echter wel degelijk van belang om de volledige werking van kiesverenigingen te begrijpen, want onderzoek naar de electorale cultuur draagt bij aan een compleet beeld van hoe politiek werd bedreven en kiezers werden aangesproken. In deze masterscriptie stond een lokale casus centraal: De Nijmeegse katholieke kiesvereniging Recht voor Allen in de periode 1896-1917. Door het bestuderen van krantenberichtgeving, literatuur en archiefstukken van Recht voor Allen werd de volgende hoofdvraag onderzocht: *Hoe ontwikkelde de electorale cultuur van de Nijmeegse rooms-katholieke kiesvereniging Recht voor Allen zich in de periode 1896 - 1917?*

In het eerste hoofdstuk kwam naar voren dat de inrichting van het districtenstelsel en de samenstelling van het Nijmeegse electoraat maakten dat het mobiliseren van de eigen achterban voor Recht voor Allen voldoende was om een absolute meerderheid te behalen bij verkiezingen. Dit is overeenkomstig met de theorie van De Jong dat katholieken in Nederland niet streefden naar kiezersmaximalisatie.¹⁷³ Daarom was er sterk sprake van een isolationistische stijl gericht op het informeren van de eigen achterban.

In de krantenanalyse in het tweede hoofdstuk werd duidelijk dat door de toenemende concurrentie van socialisten vanaf 1910, de interne verdeeldheid en de lage opkomst van katholieken bij verkiezingen een meerderheid behalen niet meer vanzelfsprekend was voor Recht van Allen. Zodoende intensiverde de kiesvereniging het contact met de kiezers, gedurende de periode tussen 1896 en 1917, door in te zetten op de eensgezindheid van de katholieke achterban, mobilisatie en het afzetten tegen politieke en sociale tegenstanders. Het belangrijkste doel van de veranderende houding was om de eigen achterban meer te betrekken bij het politieke proces.

¹⁷³ Jong, *rituele volkstellingen*, 130-133.

Deze veranderende stijl dient wel enigszins genuanceerd te worden, want uit het derde hoofdstuk bleek dat de verkiezingsactiviteiten zich uitsluitend bleven richten op de eigen geloofskring. Daarnaast werden er geen nieuwe activiteiten ondernomen. Recht voor Allen bleef hun achterban vooral informeren en adviseren via vergaderingen, strooibiljetten en advertenties. De liberalen en sociaaldemocraten streefden echter wel naar kiezersmaximalisatie door te innoveren en kiezers buiten hun directe doelgroep te werven.¹⁷⁴ Mogelijk voelde Recht voor Allen zich bedreigd en was dit een aanleiding om het contact met de eigen achterban te intensiveren via de bestaande wegen.

Samennemend kan gesteld worden dat de electorale stijl van Recht voor Allen zich in de periode 1896-1917 ontwikkelde van een isolationistische tot een meer betrokken, maar nog wel deels isolationistische electorale stijl. Meer specifiek bewoog de electorale cultuur van Recht voor Allen zich binnen de definitie van De Jong van een stijl waarin afstand en onafhankelijkheid centraal stond naar een meer enthousiasmerende stijl met een focus op de partijloyaliteit.¹⁷⁵ Nijmegen was eerst een district waar nauwelijks campagne werd gevoerd en de verkiezingsuitslag bij voorbaat eigenlijk al vast lag. In andere Gelderse districten als Arnhem en Doetinchem was dit minder vanzelfsprekend en was er wel degelijk een dynamische electorale cultuur.¹⁷⁶ In dit onderzoek is de politieke bewustwording van het district terug te zien in de veranderende electorale cultuur van de kiesvereniging Recht voor Allen. Dit onderzoek steunt de these van De Jong dat er geen sprake was van een uniforme electorale cultuur tussen 1888 en 1917. Integendeel, het onderzoek toont juist aan hoe in Nijmegen de electorale cultuur veranderde in de periode voorafgaand aan de invoering van de evenredige vertegenwoordiging.

De ontwikkeling van de electorale cultuur van Recht voor Allen kan als exemplarisch voorbeeld dienen voor het bekende nationale beeld waarin de verkiezingscampagnes van katholieke kiesverenigingen uitsluitend gericht waren op de katholieke achterban.¹⁷⁷ Door de samenstelling van het electoraat in Nijmegen vond bovengenoemde ontwikkeling van de electorale cultuur pas relatief laat plaats in vergelijking tot bijvoorbeeld het liberale Arnhem. In Arnhem bestond rond 1900 namelijk al een levendige debatcultuur.¹⁷⁸ Vergelijkend

¹⁷⁴ Ibidem, 130.

¹⁷⁵ Jong, *Electorale cultuur*, 27.

¹⁷⁶ Ibidem, 222-227.

¹⁷⁷ Klinken, *Actieve burgers*, 27-29.

¹⁷⁸ Jong, *Electorale cultuur*, 223.

onderzoek naar de electorale cultuur van katholieke kiesverenigingen in Nederlandse steden laat op dit moment nog te wensen over. Juist vervolgonderzoek naar de veranderende electorale cultuur van kiesverenigingen kan nieuwe inzichten bieden voor het onderzoeksveld gericht op de politieke cultuur begin twintigste eeuw, waarin de wisselwerking tussen kiezer en gekozene centraal staat.

Deze studie past binnen de hedendaagse aandacht voor politieke partijen die zich richten op een specifieke doelgroep. Momenteel doen er veertien partijen mee tijdens de gemeenteraadsverkiezingen in Nijmegen. Overeenkomstig met de kiesvereniging die centraal stond in dit onderzoek wil men vooral haar eigen doelgroep mobiliseren en zijn veel partijen niet meer te typeren als “catch all partijen”. Een verschil met de huidige tijd is echter dat de samenstelling van de bevolking nu veel meer divers is. Begin twintigste eeuw kon Recht voor Allen het zich permitteren door alleen de katholieke achterban te mobiliseren en de rest links te laten liggen. Doordat Nijmegen een overwegend katholieke stad was, kon de kiesvereniging met een relatief weinig intensieve campagne veelal de overwinning veiligstellen.

Bronnenlijst

Primaire bronnen

Regionaal Archief Nijmegen (RAN)

- Archief 584 Kiesvereniging 'Recht voor Allen' Nijmegen (1865) 1874-190
 - o Inv.nr.1, 'Reglementen van de R.K. Kiesvereniging 'Recht voor Allen'.
 - o Inv.nr.5, 'Kasboekje van inkomsten en uitgaven, 1894-1909'.
 - o Inv.nr.6, 'Staten van kiezers, 1899-1906'

Krantenberichtgeving uit De Gelderlander en de Provinciale Geldersche en Nijmeegsche Courant.

Secundaire bronnen

- Beek H. van en Geijn, L. de, *Krantenpaus. De oorlogen van Louis Frequin 1914-1998* (Nijmegen 2017).
- Brabers, J. (red.), *Nijmegen. Geschiedenis van de oudste stad van Nederland. Negentiende en twintigste eeuw* (Wormer 2005).
- Broersma, M., 'Nooit meer bladeren?: Digitale krantenarchieven als bron', *Tijdschrift voor Mediageschiedenis* 14:2 (2012) 29-52.
- Buylinkx, J., 'De tussentijdse gemeenteraadsverkiezingen van 3 juli 1902', *In Numaga: tijdschrift gewijd aan heden en verleden van Nijmegen en omgeving* 28:4 (1981) 119-127.
- Gruppelaar, L., *Lokaal bestuur en gemeentelijke overheid te Nijmegen 1851-1919* (Nijmegen 1994).
- Jong, R. de, *Electurale cultuur en politieke oriëntatie. Verkiezingen in Gelderland 1888-1940* (Hilversum 2005).
- Jong, R. de, 'Van diversiteit naar eenvormigheid. Verkiezingscampagnes onder het absolute meerderheidsstelsel en het stelsel van evenredige vertegenwoordiging. 1909-1925' in Anne Bos, Ron de Jong en Jasper Loots, *Een sprong in het duister. De overgang van het absolute meerderheidsstelsel naar het stelsel van evenredige vertegenwoordiging in 1918* (Den Haag 2005) 61-95.

- Jong, R. de, 'Verkiezingen in Nederland 1888 – 1917. Een strijd om de kiezers of rituele volkstellingen?' in: *De Negentiende Eeuw* 29 (2005) 115-133.
- Kaal, H., 'Politics of place: political representation and the culture of electioneering in the Netherlands, c.1848–1980s' in: *European review of history: Revue européenne d'histoire* 23:3 (2015) 486-507.
- Maas, P.F., "De invoering van het algemeen kiesrecht en van het evenredigheidsstelsel in 1917 en de invloed daarvan op de machtsverhoudingen in Nijmegen, in: *Numaga: tijdschrift gewijd aan heden en verleden van Nijmegen en omgeving*, 35:1 (1988) 9-20.
- Maas, P.F., *Sociaal-Democratische Gemeentepolitiek in Katholiek Nijmegen 1894-1927* (Nijmegen 1974).
- Romein, J., 'De dialectiek van de vooruitgang' in: *Forum, maandschrift voor letteren en kunst* 4:1 (1935) 751-777.
- Rutjes, M. en R. de Jong, 'Slecht gekozen. Politieke vertegenwoordiging en electorale wanpraktijken in Nederland, 1795-1917' in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 128:4 (2015) 579-598.
- Velde H. te, 'Politieke cultuur, verenigingen en sociabiliteit', *De Negentiende Eeuw* 28:3 (2004) 193-205.
- Vree, F. van, *De Nederlandse Pers en Duitsland 1933-1939. Een studie over de vorming van de publieke opinie* (Groningen 1989) 264.

Websites

- Huis van de Nijmeegse geschiedenis,
<https://www.huisvandenijmeegsegeschiedenis.nl/>.